

ד"ר בן-ציון קליבנסקי

אלקנה

כתיבת ספר תורה עלישם "החפץ חיים" – ממבצע התרמה למפגן אחדות

זכרו הזך [של "החפץ חיים"] יונצח
בקדושת שורות, מילים ואותיות
המורות את הדרך ומאירות את הגלות
כאותם עמודי אש וענן במדבריות.
א' חט'¹

פתח דבר

מלחמת העולם הראשונה הביאה לידי פגיעה קשה בעולם הישיבות הליטאיות. מספר תלמידיהן הצטמצם באופן ניכר ומצבן הכלכלי הידלדל, ולא מעטות מהן נאלצו לסגור את שעריהן על מנעול ובריה. הישיבות שהצליחו לשרוד לאחר התקופה הראשונה של המלחמה עקרו ברובן ממקומותיהן ויצאו לגלות ברחבי רוסיה ואוקראינה. מעטות מהן עשו זאת מתוך כפייה, והאחרות בחרו לנדוד אם מחוסר האפשרות להישאר בזירת הקרבות ואם עקב החשש מהשלטון הגרמני המתקרב והמאיים. בגלות עלה בידי חלקן להתארגן מחדש; על אף האווירה הזרה והמנוכרת במחוזות הרוסיים והאוקראיניים הן הצליחו לשמור על צביוןן בתנאים קשים ביותר ולאחר המלחמה אף לשוב למקומותיהן.²

תוצאות מלחמת העולם הראשונה גרמו שינוי בפרסיתו של עולם הישיבות הליטאיות המתחדש. אף שרוב הישיבות הגולות חזרו אל מקומותיהן המקוריים, הן לא היו עוד בחסותה של מדינה אחת כבעבר, היא רוסיה הצארית.³ בחלוקה הגאוגרפית שלאחר המלחמה שכנו רוב הישיבות בשתי מדינות דמוקרטיות חדשות – ליטא ופולין.⁴

הישיבות חסרו הכנסות עצמיות, ומאז היווסדן הן היו תלויות לגמרי בתרומות הציבור בתחום המושב ובכספי הקהילות היהודיות שמחוצה לו. משענת חומרית זו התערערה מחמת השינויים המדיניים, הכלכליים והחברתיים שהתחוללו בעת מלחמת העולם הראשונה ולאחריה, ועולם הישיבות נאלץ לפנות אל חסדיהם של יהודי ארצות הברית. מוסדותיהם של היהודים שם נענו

1. בית ראשון מתוך השיר 'דער לעבעדיגער דיינקמאל (צום סיום הסדר)', דאָס וואָרט [להלן: ד"ו], 567 (כ"ב באלול תרצ"ה), עמ' 4 (בתרגום שלי מידיש).
2. היו גם ישיבות שבנסיבות מלחמת העולם הראשונה נשארו במקומותיהן בחסות הגרמנים, ואף חלקן לא שפר. לקורות הישיבות הליטאיות על נדודיהן ועל תלמותיהן בתקופת המלחמה ולנתונים כמותיים עליהן עיינו בספרי כצור חלמיש: תור הזהב של הישיבות הליטאיות במזרח אירופה, ירושלים: מרכז זלמן שזר, תשע"ד [להלן: כצור חלמיש], עמ' 76–118. על האווירה בגלות בערי רוסיה הדרומית ראו רפאל חסמן, בלב גש: אסופת מאמרים, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשמ"א, עמ' 49, 63.
3. גם פולין הקונגרסאית, שבה שכנו כמה ישיבות וקיבוצים בשנים שלפני מלחמת העולם הראשונה, הייתה למעשה מדינת חסות של האימפריה הרוסית.
4. קביעה זו נכונה אף לאותן הישיבות שנשארו במקומותיהן בתקופת המלחמה.

[חצי גבורים – פליטת סופרים, חוברת י, ניסן תשע"ז]

תחילה בחיוב רב. משהחלו גם הם, שנים אחדות לאחר סיום המלחמה, להכזיב, לא ראו להן הישיבות מוצא אלא להישען על תמיכתם של היהודים המקומיים.⁵

בליטא, שקמה על שטחיהם של פלך קובנה וצפון פלך סובלק לשעבר, פעלו ארבע ישיבות גדולות.⁶ המיסוי הממשלתי הכבד והמשבר הכלכלי באירופה לאחר מלחמת העולם הראשונה פגעו ביהודי ליטא וצמצמו את התמיכה המקומית בישיבות האלה.⁷ למן שנת תרע"ט פעלה במדינה אגודת רבנים, אך היא לא יכלה לכוון את עשייתן הכלכלית של הישיבות שהיו פארה של היהדות התורנית. אמנם מדי פעם בפעם הן זכו לכרוזי תמיכה מטעם האגודה ומכלל רבני ליטא,⁸ אך המעמסה נפלה ברובה על מנהליהן שנאלצו בכוחות עצמם לדאוג להן במכתבים, במינוי משולחים ובנסיעות התרמה. דומה שהם אף העדיפו פעילות עצמאית ובלתי תלויה כזאת, האחד בהסתמך על השם הטוב של מוסדו והאחר מתוך אמונה ביכולתו האישית לשכנע את הקהל האורתודוקסי לפתוח את כיסיו לרווחה. בתקופת בין המלחמות לא חל אפוא כל שינוי במבנה הארגוני הישיבתי במדינת ליטא לעומת מבנה עולם הישיבות לפני מלחמת העולם הראשונה. כל אחד מהמוסדות התורניים הוסיף לפעול באופן עצמאי לחלוטין בלא מאמץ לרכז את העשייה תחת קורת גג אחת.⁹

מורכב הרבה יותר היה המצב ברפובליקה הפולנית. במרחביה היו כעשרים ישיבות ליטאיות גדולות, ורובן – בחבל הקרסי המזרחי, כלומר במחוזות הספר המזרחיים של פולין, שבעבר היו חלק מרוסיה הצארית וממרחב התרבות של היהדות הליטאית. ישיבות אלו סבלו אף הן מהמשבר הכלכלי באירופה, אולם תקציביהן הגירעוניים היו גם תוצאת מדיניות מכוונת של השלטונות הפולניים, שדרדרה במהירות את מצבם החומרי של יהודי המדינה.¹⁰ במציאות זו איסוף כספים

5. בשנת תרפ"ב חלו תמורות מרחיקות לכת בדרך התמיכה של ארגוני הסיוע האמריקניים בישיבות. על כך ראו כצור חלמיש, עמ' 256–257.
6. רוב שטחי פלך וילנה נפלו אף הם תחילה בחלקה של ליטא, אך לאחר כיבושם בידי הגנרל הפולני לוציאן ז'ליגובסקי בשלהי חודש תשרי תרפ"א הם סופחו למדינת פולין. לפני המלחמה השתייכו פלכי קובנה ווילנה לאימפריה הרוסית, ואילו פלך סובלק היה חלק מפולין הקונגרסאית. בגבולות החדשים והמצומקים של ליטא שכנו ישיבות סלבודקה, טלז, פוניבז' וקלם.
7. על הפגיעה הכלכלית ביהודי ליטא ראו גיטה לנגלבן-קליבנסקי, מירכתי צפון: מלחמת הישרדות של צעירה יהודייה מליטא על גדות אוקיינוס הקרח הצפוני, אלקנה: "חקר יהדות ליטא", תשע"ג, עמ' 28; ל' חייין-שמעוני, נעכטן (פון נאנטער פארגאנגענהייט), בואנוס-איירס: אונדזער ווארט, 1959, עמ' 244–245.
8. לתמיכה בישיבת סלבודקה: 'אל אחינו היקרים אוהבי תורה' בלא תאריך ובחתימת מועצת אגודת הרבנים (ארכיון יווא, אוסף קהילות ליטא [להלן: 'אוק"ל'], #63843) או 'קול קורא מרבני ליטא' מכסלו תר"ץ, די אידישע שטימע, 3113 (כ"ד בטבת תר"ץ), עמ' 6; לתמיכה בישיבת טלז: 'א' רוף פון דער אלגעמיינ-ליטווישער אספת-הרבנים צו ראטעווען טעלזער ישיבה' מכ"ט בטבת תרצ"ד בחתימת משתתפי אספת הרבנים הכללית (אוק"ל, #20651). על אגודת הרבנים בליטא העצמאית ועל מוגבלות כוחה עיינו במאמרי "במקום שיש חילול השם אין חולקין כבוד לרב": מעמדה של אגודת הרבנים בליטא, ציון, עה (תש"ע), עמ' 313–346.
9. וראו קריאת עורכי כתב העת האורתודוקסי "הנאמן" להקים "ועד ישיבות" גם בליטא: 'חובות השעה', הנאמן, ח (אב תרפ"ח), עמ' 3.
10. א' הארטגלאס, 'מלחמות יהודי פולין על זכויותיהם האזרחיות והלאומיות', בית ישראל בפולין: מימים ראשונים ועד לימות החורבן, א, בעריכת ישראל היילפרין, ירושלים: המחלקה לעניני הנזכר של ההסתדרות הציונית, תש"ח, עמ' 142; ל' ברגר, 'המבנה הסוציאלי-הכלכלי של יהדות פולין (1918–1939)', שם, עמ' 205–208; נתן-מיכל גלבר, 'קורות היהודים בפולין מראשית חלוקתה ועד מלחמת-העולם השנייה', שם, עמ' 126.

עצמאי של ישיבות רבות בשטח גאוגרפי מוגבל בקרסי סופו שהיה נכשל ופוגע בכל אחת מהן. ואכן, מנהיגי האורתודוקסיה במחוזות הספר המזרחיים, ובהם כמה מראשי הישיבות, טרחו לחפש יחד מוצא למצב המורכב. הפתרון היצירתי שמצאו בשנת תרפ"ד לקיום ישיבות הקרסי היה הקמת זרוע כלכלית משותפת להן – "ועד הישיבות".

בתולדות הישיבות הליטאיות היה זה צעד גדול ויומריני. כשהוקמה ישיבת וולוז'ין, לא שם מייסדה את מבטחו בטוב לבם של יהודי העיירה המקומית ובחר להשעין את תקציב ישיבתו על תמיכת כלל יהודי האימפריה הרוסית. מאפיין על-קהילתי זה של ישיבת וולוז'ין, שהיה ייחודי לעומת מאפייני הישיבות הקהילתיות, הועתק אל ממשיות דרכה. המאפיין העל-קהילתי הרחיב את בסיסן הכלכלי של ישיבות אלו ולא זו בלבד אלא היו לו השפעות מהותיות על היבטיהן האחרים החל בביצור מעמדו ויוקרתו של ראש הישיבה בציבור היהודי וכלה בשינוי ניכר בדמותו ובערכו העצמי של תלמיד הישיבה.¹¹ ייסודו של הוועד בשנת תרפ"ד סימן עוד צעד בהתמקצעות עשייתו של עולם הישיבות: לא עוד פעילות פרטית של כל ישיבה וישיבה אל מול תורמים בכוח בקהילות הקרסי אלא הופעה מגובשת של גוף מרכזי על-ישיבתי ועל-קהילתי לפניהם. מבנה ארגוני חדש זה היה צפוי למנוע התנגשויות בין פעילויות הישיבות הרבות בחבל הארץ המוגבל בשטחו, והוועד הוא שייצג מאז את כלל הישיבות ופעל בשמן בתחום הכלכלי.

בהקמת הוועד היה גם משום חידוש גדול: הוועד נגס נגיסה של ממש בבעלות המסורתית והמקובלת של ראש הישיבה על ישיבתו בהפקיעו מידיו חלק מהאחריות לכלכלתה.¹² מובן שהסכמת ראשי הישיבות להגביל את סמכויותיהם ואת מוטת שליטתם לטובת ועד חיצוני לא מרצונם הייתה. אילוצים כלכליים כבדים ביותר כפו עליהם ויתורים כואבים וחסרי תקדים בהיקפם אלו.

יתרה מזו, בהקמת הוועד היה אף משום צעד ארגוני יוצא דופן. הוועד שאף להשיג משאבי תמיכה בישיבות בשיטה מיטבית ולחלקם ביניהן באופן צודק. הוא נדרש לפרוש את רשתו על פני מאות קהילות הקרסי, כדי שיוכל להגיע באופן אישי אל כל אחד מחבריהן באמצעות שליחיו – הרבנים והעסקנים. פתרון זה היה אפוא מהפכני בהתארגנות רחבת ההיקף של האורתודוקסיה שלא נודעה קודם לכן במזרח אירופה. אמנם גם לפני מלחמת העולם הראשונה וגם במרוצתה היו דיונים בנושאי עזרה לישיבות,¹³ אך הפתרונות שהוצעו אז היו טובים לשעתם והיקפם צר. בהקמת הוועד בהיבטה העקרוני היה משום ניסיון התגייסות ראשון מסוגו של ראשי האורתודוקסיה לספק פתרון כוללני וקבוע לישיבות בתחום החומרי, ואילו מן ההיבט המעשי לא היה עדיין תקדים ליצירת מערך גבייה ארגוני נרחב כל כך ולהירתמות רבנים ועסקנים רבים לביצוע משימה מורכבת וקבועה של

11. ראו שאול שטמפר, הישיבה הליטאית בהתהוותה, מהדורה מורחבת ומתוקנת, ירושלים: מרכז זלמן שזר, תשס"ה, עמ' 44-49, 74, 156-157, 287; עמנואל אטקס, 'בין למדנות לרבנות ביהדות ליטא של המאה הי"ט', ציון, נג, ד (תשמ"ח), עמ' 398-401.

12. לבעלותם של ראשי הישיבות על מוסדותיהם ראו כצור חלמיש, עמ' 334-354. ברבות השנים פגע ועד הישיבות עוד בהיבטי בעלות זו (שם, עמ' 236-240).

13. על התארגנות רבנים ראו מכתב הרב אליעזר גורדון אל הרב משה אביגדור חייקין מז' במרחשוון תרס"ז, דב היימן, 'מארכיונו של הרב משה אביגדור חייקין', סיני, צא (תשמ"ב), עמ' קע; על אודות הפעילות בעת המלחמה ראו כצור חלמיש, עמ' 87, 93.

סיוע לעשרות ישיבות. בניגוד למנגנוני גבייה ריכוזיים שפעלו במרחב התרבות של היהדות הליטאית שנים לא מעטות קודם לכן,¹⁴ הוועד החדש התעתד ליצור שיטה ריכוזית שתתרים התרמה קבועה וכמעט מחייבת לטובת הישיבות את יהודי כל הקהילות ברחבי הקרסי, ומוכן שהיקפי מרחב וארגון כאלה לגיוס כספים לא יכלו להיות בהישג הישיבות בפעילות עצמאית ונפרדת.

אכן, הוועד הצליח לפרוס רשת גבייה נרחבת ב־350 קהילות בערך. ההתלהבות הראשונית של הרבנים והעסקנים בכל מקום הפיחה תקוות בקרב ראשי הוועד כי תמורה חיובית עומדת להתחולל בתקציביהן של הישיבות. אולם ברבות השנים הלכה התלהבות המתרימים והתורמים ושככה עקב קשיי היום-יום, ולא עלה בידי הוועד למלא את משאלות הלב של ראשי הישיבות. בצר להם הם החלו להפר את תקנותיו בפנייה למעשי גבייה פרטיים ברחבי הקרסי. חריגותיהם אלו גרמו הקטנת הכנסות כללית, והיא גררה הפרות נרחבות אף יותר של התקנות.¹⁵ הוועד הוכרח להתפשר ולקצר את משך הזמן שבו נאסרו על הישיבות מגביות פרטיות, ופשרות מעין אלה סופן היה אבדן התקווה שהוועד יביא מזור רב־ערך למצבן החומרי של הישיבות.

יוזם הרעיון להקים ועד ישיבות היה הרב הקשיש ישראל מאיר הכהן, "החפץ חיים". גם לאחר שרעינו היצירתי והמורכב התקבל והחל להתממש ברחבי הקרסי, הוסיף הוא לעמול לטובת יציר כפיו בהכירו בחשיבות הוועד לקיומן של הישיבות. והנה מותו בשלהי שנת תרצ"ג אירע בעת שמצב הוועד ומצבן של הישיבות היה בכי רע. השפל הכלכלי בארצות הברית החל לתת את אותותיו החמורים, והתמיכה הבסיסית של הארגונים היהודיים-אמריקניים בישיבות פסקה לגמרי. עקב עליית הנאצים לשלטון גם יהודי גרמניה לא יכלו עוד לעזור לישיבות, ומיהודי הספר בפולין, שרבים מהם שקעו בעוני, לא יכול הוועד לצפות לסיוע רב־ערך. המצב העגום טרד את מנוחתם של ראשי האורתודוקסיה בקרסי הפולני. לא ייפלא אפוא שעם שוך ימי ההספדים על "החפץ חיים" הגו רעיון יצירתי שמותו של "אבי ועד הישיבות", אשר היה מקובל מאוד בקרב כל שכבות האוכלוסייה היהודית בפולין, יעורר מחדש את ההתלהבות העממית למען המוסד שהיה יקר ללבו עד מאוד. הרעיון היה לכתוב על־שמו ספר תורה, שבכתיבתו ישתתפו כל יהודי הקרסי, וההכנסות ממכירת אותיותיו תיועדנה לוועד הישיבות.

הפעילות למימוש מגבית ה"ספר תורה" הייתה דומה במאפייניה לפעילות המגבית השוטפת של ועד הישיבות. גם הפעם תוכנן לערוך מסעות הסברה באמצעות שליחת רבנים לכל הקהילות ברחבי הקרסי, והיעזרות בעסקניהן כדי לשכנע את התושבים היהודיים המקומיים לקנות אותיות בספר התורה המיוחד. אופני הפרסום, העסקת הפעילים, דרבון הקונים – כל אלה היו תורה מוכרת

14. על מנגנוני גבייה למיניהם ראו, למשל, אריה מורגנשטרן, השיבה לירושלים: חידוש היישוב היהודי בארץ ישראל בראשית המאה התשע־עשרה, ירושלים: שלם, תשס"ז, עמ' 50–81; נחום מנשה גוטנטיג (עורך), אש"ד הנחלים, בתוך שלו, ספר זכרון לכבודם ולזיכרם של הרב אברהם דב ווייספיש ז"ל ורעייתו הצדקת מרת שושנה ז"ל, ירושלים תשנ"ב [להלן: גוטנטיג], עמ' רמט-שא.

15. ביקורת נוקבת על חריגותיהם של ראשי הישיבות באה בדבריו של מנהל ועד הישיבות בטיוטת פנייתו אל הרב אהרן קוטלר מ"ח בכסלו תרצ"ד: "כמו בכל תעמולה המתפרסמת על ידי ועד הישיבות משתמשות הישיבות באותה תעמולה למפעלים מיוחדים [משלהן], וכמובן שקשה בעת ובעונה אחת לבא גם בתעמולה זו" (פנקס עבודה של ועד הישיבות מכסלו תרצ"ד [ארכיון יו"א, אוסף ועד הישיבות] להלן: ועד"י, 786 [להלן: פנקס עבודה], עמ' 14).

היטב בוועד הישיבות, ואכן, בתוך זמן קצר ביותר החלה המגבית היומרת של מכירת אותיות ספר התורה על-שם "החפץ חיים" בפעילותה הנמרצת ברחבי הקרסי.

במאמר זה אסקור תחילה בקצרה את תולדות הקמתו של ועד הישיבות ואת שיטות עבודתו.¹⁶ אדגיש את הקשיים בפעילותו שהלכו וגברו במרוצת השנים ואת ניסיונותיו למצוא להם פתרונות כדי להפיק תועלת רבה יותר מעשייתו. אראה כי מבצע מגבית ספר התורה היה עוד אחד מהניסיונות להביא לידי התעוררות למען ועד הישיבות – והפעם יצירתי ונמרץ – מתוך שימוש בשיטות פעולה דומות לפעולות שננקטו באופן שגרתי בידי הוועד. אטען כי מעבר להישגים החומריים הנאים אך המוגבלים בהיקפם שהשיג מבצע מגבית ספר התורה למען הישיבות הוא עורר תופעה יחידה במינה ברחבי הקרסי. בימים שבהם השסעים המפלגתיים והמחלוקות הפוליטיות העמוקות בקרב היהודים היו בשיאם הצליח המבצע, בלא כוונת מכוון, להיות גשר בין היריבים למיניהם ולהביאם לידי אחדות מעוררת רושם סביב רעיון ספר התורה על-שם "החפץ חיים". אחדות כזאת טרם נראתה כמותה בתקופה שבין שתי מלחמות העולם, ודומה שגם לא לפני כן, והיא הוכיחה כי יהודים יכולים ומסוגלים להתאחד סביב רעיון על רבי-השראה. אין ספק שפרץ אחדות זה היה גם האחרון מסוגו בטרם בוא ימי הרעה על יהדות פולין במלחמת העולם השנייה.

רקע

א. רעיון ייסוד "ועד הישיבות"

הרעיון לייסד את ועד הישיבות הציע מענה לבעיות החומריות הקשות של הישיבות הליטאיות בפולין, אך לא היה בו פתרון טכני-כלכלי גרדא. הוא עלה בתגובה לתחושת משבר חריפה בקרב מנהיגי היהדות האורתודוקסית של הקרסי הפולני. התמורות הרוחניות והתרבותיות המהירות שחלו בחבל ארץ זה נראו בעליל, ואת מקומה של המסורת הלכה ותפסה בו אווירה חילונית מובהקת. אחד ממנהיגי האורתודוקסיה, "החפץ חיים", הספיק בימי חייו הארוכים לחזות בכל שלבי התפשטות המודרנה והחילון בקרב יהדות מזרח אירופה מראשיתם. בראייה רחבה הוא תיאר את המציאות שנפרסה לעיני המתבונן בכל אחת מעיירות הקרסי: "כאשר כל אחד ייזכר כיצד נראתה עירו כמה עשרות שנים קודם לכן בהכרח ישתאה היאך בזמן כה קצר נתמעט כל כך לימוד התורה. וילנה, למשל. כמה זמן חלף מאז הייתה וילנה עיר מלאת חכמים וסופרים? והיום? היום יש בה בני תורה מעטים בלבד. וכך הדבר בכל מקום".¹⁷ תוצאתה של מציאות זו נוסחה באחד מנאומיו ניסוח חריף: "באותן העיירות שנתבטל בהן לימוד התורה ואין בהן כל ישיבה, חרבה שם כל היהדות".¹⁸ ובאמת, ברוב העיירות לא היו ישיבות, גם לא קטנות לצעירי המקום, אם מחמת הקושי להחזיקן ואם מחוסר המודעות לצורך בהן. אולם אף הישיבות הקיימות, שהיו מבצרים אחרונים של לימוד תורה בשימון הרוחני-תורני המתרחב, עמדו בשנת תרפ"ד על סף קריסה. שלושת המבוגרים

16. דברי הרקע על ועד הישיבות במאמר זה מתבססים על כצור חלמיש, עמ' 216–222, 231.

17. 'רעדע אויף דער אספת-הרבנים אין ווילנע ג' בסיון תר"ץ', אריה לייב הכהן פופקא, מכתבי הרב חפץ חיים זצ"ל: קורות חייו, דרכיו, נימוקיו ושיחותיו, ורשה תרצ"ז [להלן: פופקא], עמ' קלט (תרגום מידיש).

18. 'קטעים ממאמרי הגה"צ בעל "החפץ חיים" שליט"א באספת הרבנים בגראדנא' מט"ו באלול תרפ"ד [להלן: קטעים ממאמרי הח"ח], שם, עמ' קמה. ובדומה, גם מאמרו 'קול קורא לקרן התורה' מג' באב תרפ"ד, הדרך (וינה), אייר תרפ"ד, עמ' 13.

שבראשי הישיבות הגדולות התלוננו על כך: "מצב הישיבות כולן נורא מאד וידוע למדי... אין לנו שיוור רק בתי הישיבות שמשומרים בטהרה, ומהם יתד ויסוד לשארית החזקת הדת וקיומה... הלא כולם עומדים על מפתן החורבן חס ושלום מאפיסת האמצעים".¹⁹ הד שוועתם של ראשי הישיבות באותה העת נשמע היטב בעדות הרב אברהם קלמנוביץ', רבה של ראקוב:

ועד היכן דברים מגיעים מעיד מה שאמר לי הוא [הרב אליעזר יהודה פינקל] וכן חבירי ראשי ישיבת לומזה המפארה, אשר לו אמר להם אדם לפנים: עזבו הישיבות שלכם והיו לרבנים או לאיזו משרה אחרת – כמתעתע היה בעיניהם, כי דומה היה להם כמו לפרוש מחייהם... ועתה בעוונותינו הרבים הדחק והלחץ הגיע לידי כך שאמרו לי ראשי הישיבות כי מוכנים המה לעזוב משמרתם, ממש לעזוב חייהם חס ושלום כמאבד עצמו לדעת, כי מה להם לעשות עוד, אין מי בא לעזרתם.²⁰

קברניטי היהדות האורתודוקסית עמדו כמעט חסרי אונים מול המציאות הקשה הזאת. ביום כ"ה בניסן תרפ"ד הם התכנסו בוויילנה לאספה בראשות הרב חיים עוזר גרודזנסקי ודנו בצעדים אפשריים לחילוץ הישיבות מהמשבר החריף. "החפץ החיים" הקשיש הוא שהעלה פתרון יומרני ומפתיע בהיקפו. עיקריו היו:²¹

- הטלת חובת תרומה חצי-שנתית להחזקת הישיבות בסך דולר אחד על כל בית-אב במחוזות הקרסי ה"ליטאיים" וילנה, נוברדוק, ביאליסטוק ופולסיה,²²
- התנדבות רבני העיירות וראשי הישיבות לנהל תעמולה בקהילות סמוכות למקומות מושבותיהם לטובת תרומות אלו,
- הקמת ועד מקומי בכל עיירה שתפקידו לגבות את התרומות העתיות,
- ייסוד ועד ישיבות מרכזי בוויילנה לשליטה בוועדים המקומיים בפרט ולריכוז הפעילות למען הישיבות הליטאיות שבקרסי הפולני בכלל.

דומה שהסעיף הראשון היה המהפכני ביותר. כשהגה אותו "החפץ חיים" עמד, כמובן, לנגד עיניו הצורך להציל את הישיבות מקריסה כלכלית. אולם במהותו של סעיף זה עמדו גם היבטים רוחניים ש"החפץ חיים" העריכם אף יותר מההיבט החומרי ובהם קירוב כל היהודים – גם הרחוקים מקיום מצוות – לרעיון חשיבותם של התורה ולומדיה וכן זיכוי הרבים במצוות החזקת התורה.²³

19. כרוז 'לקיומה של תורה' מ"ז באייר תרפ"ד בחתימת הרבנים שמעון שקופ, ברוך בר ליבוביץ' ואיסר זלמן מלצר (ועה"י, 1209) [להלן: לקיומה של תורה]. וברוח דומה גם בכרוז 'קול תורה' מתמוז תרפ"ד בחתימת "החפץ חיים" והרב חיים עוזר גרודזנסקי [להלן: קול תורה], פופקא, עמ' קנד.

20. 'תנו כבוד לתורה', הדרך, ניסן תרפ"ד, עמ' 13-14.

21. לקיומה של תורה. לתאריך האספה ראו '4 יאָר ועד הישיבות', ד"ו, 194 (ד' בתמוז תרפ"ח), עמ' 1 [להלן: 4 יאָר].

22. ההחלטה הראשונית הטילה חובה זו על כל יחיד, אך ברי שהכוונה הייתה לכל בית-אב כמו שאכן, נכתב בכרוזים מאוחרים המזכירים את ההחלטה (למשל: 'אויפֿרוף פֿון די ישיבות' מאייר תרפ"ח 'נועה"י, [1217/8]).

23. תפיסותיו אלו הוצגו במפורש בנאומו באספה הנזכרת (שמואל רוטשטין, 'ועד הישיבות בוויילנה', פרק א, שערים, ב' באדר תש"ה [להלן: רוטשטין]) ובאספת הרבנים הגדולה שלאחריה בו' בתמוז תרפ"ד (פופקא, עמ' קמג-קמה). לפיכך דברי הרב אהרן קוטלר שחזונו הרב מלצר הוא שהגה את רעיון הקמת ועד הישיבות והעלהו לפני "החפץ חיים" כשנפגש עמו בוורשה כונו, כנראה, לצד הארגוני בלבד של איחוד מאמצי כלל הישיבות תחת דגל אחד (ראו ידעאל מלצר, בדרך עץ החיים: מתוך מסכת תולדותיו, הנהגותיו ופעלו של

בנוגע למעשיות ההטל "החפץ חיים" לא ראה נטל כספי כבד מדיי בחובת התרומה אשר הציע להטיל על כל יחיד על אף מודעותו לעוני ברחבי הקרסי, ובאחד מנאומיו התבטא: "שקל [דולר] אחד לחצי שנה בעד כל הישיבות הוא לא סכום גדול, ומי שהוא בעלי-יכלת ואיש אמיד צריך לתת יותר".²⁴ ואם תשלום זה לא היה מכשלה בעיניו, על אחת כמה וכמה שלא ראה קושי ביתר הסעיפים ובהם הקמת המערך המסופף של ועד הישיבות.

הרעיון לייסד ועד מרכזי לטיפול בצורכיהן הכלכליים של הישיבות לא היה חדש בתקופת בין המלחמות. גרסה ראשונית של ועד זה נוצרה כבר בראשית שנת תר"ף והיא "ועד העזרה למוסדות החינוך הדתיים". יוזמו היה הרב חיים עוזר גרודזנסקי, אשר שב זמן קצר קודם לכן לוויילנה מגלותו בִּיקְטְרִינוֹסְלָב ומצא כי כספי הסיוע של ארגון הג'וינט – שבאו לפצות על נזקי המלחמה של היהודים במזרח אירופה – לא הופנו במידה מספקת למוסדות תורניים. לשינוי המצב הוא כינס אספה של רבני וילנה ושכנעם להקים את ועד העזרה. הוועד החדש התקשר עם ארגון הסיוע האורתודוקסי האמריקני "סנטרל-ליף" ובאמצעותו השיג גם הוא תמיכות מיהודי ארצות הברית.²⁵ זה היה הצעד הראשון לביסוסם של מוסדות תורניים במחוז וילנה ובקרבתו. הוועד פעל שנים מספר. כאשר חזר הרב ליב חֶסֶמֶן מהגלות אל עיירתו סְטוֹצ'ין הוא שהיה לרוח הפעילה בו תקופה מסוימת.²⁶ והנה נתהוותה הזדמנות להחיות את הוועד הזה בהיקפים נכבדים יותר. החידוש העיקרי והנועז בוועד המוצע היה טמון בחיוב כלל הציבור לאחריות אישית קבועה לישיבות שבמחוזות מגוריו. אמנם מנגנון התנדבותי היה מנוע מלהכריח תושבים יהודים לתרום למען מטרות שלא חפצו בהן, אך ההצעה הניחה כי הקמת ועדים מקומיים חזקים, מסעות שכנוע של רבנים ולחץ חברתי עשויים לפעול את פעולתם גם על אלה שלכתחילה לא התלהבו לסייע לישיבות.

הפתרון המוצע התקבל על דעת משתתפי האספה הווילנאית הנזכרת ואושר פה אחד בחתימת כארבעים רבנים נוכחים.²⁷ אולם התנגדות לו התעוררה מכיוון בלתי צפוי – מקרב כמה מראשי הישיבות דווקא. הם החזיקו ברחבי פולין רשתות של משולחים שהכניסו סכומי כסף חודשיים סדירים. ביטולן הצפוי כשיוקם הוועד המשותף עורר את חששם של ראשי ישיבות אלו מפני פגיעה בהכנסות המובטחות, והניעם להתנגד להצעה החדשה.²⁸ "החפץ חיים" נודע כאדם חסר פשרות

רבנו הגדול רבן של ישראל, שר התורה ועמוד היראה מרן רבי איסר זלמן מלצר זצוק"ל בעל "אבן האזל", ירושלים: "ארזי החן", תשמ"ו, עמ' 297). אכן, ייחוס רעיון "תרומת השקל" ל"חפץ חיים" מופיע במפורש במקורות האלה: כרוז 'לקיומה של תורה', שבין החותמים עליו היה גם הרב מלצר; 'מכתב חוזר מהגרח"ע גראדזנסקי' מי"ח בשבט תרפ"ה (צבי הירש זאקס, ספר מכתבים ומאמרים ממרן רבינו בעל החפץ חיים זצ"ל, ב, ירושלים: "ישיבת חפץ חיים מרדין", תש"ן³ [להלן: זאקס], עמ' עב) ועוד.

24.

קטעים ממאמרי הח"ח, פופקא, עמ' קמז.

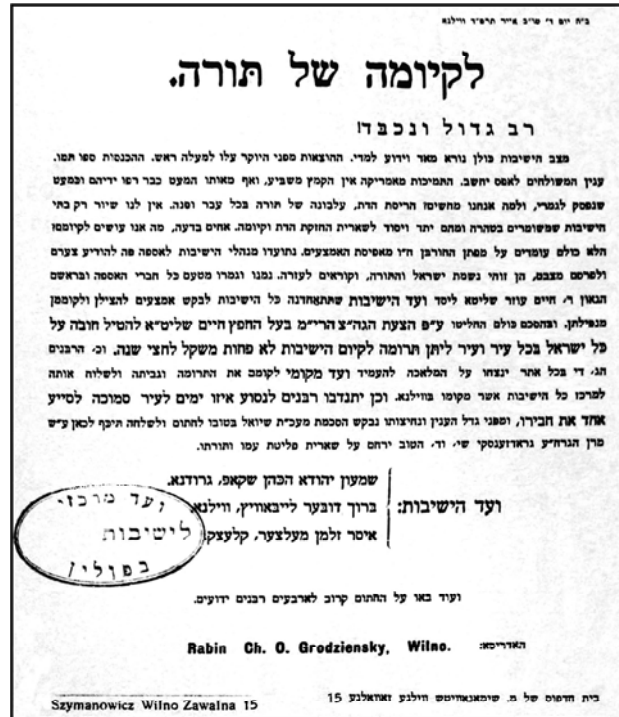
25. האספה התקיימה במרחשוון תר"ף (רוטשטיין). הרב חיים עוזר גרודזנסקי שב לוויילנה בשנת תרע"ט (יצחק קוסובסקי, 'תולדות רבינו', מאסף בית מדרש: מוקדש לזכר הגאון רשכב"ה מרן חיים עוזר גרודזנסקי זצלה"ה, בעריכת מאיר קרליץ, תל-אביב: ישיבת גאוני וולוז'ין, תש"א, עמ' רסח). על הג'וינט והסנטרל-ליף ראו כצור חלמיש, עמ' 254–260.

26. מכתב הרב אליעזר יהודה פינקל אל הרב יהודה ליב חסמן מח' בכסלו תרפ"ב (ועה"י, 371).

27. לקיומה של תורה.

28. רוטשטיין. וראו גם 'הרב ר' אלחנן ואסרמן – ברנוביץ', אלה אזכרה: אוסף תולדות קדושי ת"ש-תש"ה, א, ניו יורק: המכון לחקר בעיות היהדות החרדית, תשט"ז, עמ' 88. אכן, התקנה החדשה גרמה מהומה בקרב המשולחים, כמו שדיווח הרב שבתאי יגל: "במשך השבועות האחרונות היתה התחרות המשולחים גדולה

בנושאים עקרוניים וחשובים בעיניו, ונראה שאף הצליח לשכנע את המתנגדים כי הרעיון אשר העלה צודק. מכאן הייתה הדרך סלולה ליישום מהיר של הפתרון.

תמונה 1: החלטת ייסוד "ועד הישיבות" (ועה"י, 1209)

- ב. הקמתו של מערך מגבית "תרומת השקל"
- "החפץ חיים" ידע שלמימוש רעיונו לא היה די בהסכמות העקרוניות של ראשי הישיבות ושל כמה מרבני הקרסי, ומצא כי מן ההכרח למלא שני תנאי יסוד:
- מחויבות מלאה של כל רבני העיירות במרחבי מחייתן של הישיבות לפתרון המוצע,²⁹
 - בחירת אנשי מעשה מן המעלה הראשונה להפעלת המערך הארגוני החריג בממדיו, שמרכזו היה אמור להיות בוויילנה וסניפיו בכל עיירות הקרסי.

למילוי התנאי הראשון נקראה לוויילנה ביום ו' בתמוז תרפ"ד אספה גדולה של רבנים, ובנאום ארוך הציג "החפץ חיים" לפנייהם את המצב הגרוע עד מאוד של הישיבות ואת פתרונן. האספה

מאד, עוד זה מדבר וזה בא ויאמר. כנראה מפחדים מאד מהמס הכללי החדש [תרומת השקל], אף שבפירוש נאמר כי המשולחים לא יהיו מבוטלים" (מכתבו אל ועד הישיבות מ"ח באב תרפ"ד [ועה"י, 580]).
 29. ובכינוס בגרודנה סנט "החפץ חיים" ברבנים בסרקסטיות-מה: "אין להם ליסע כל השנה כולה כמו שמואל הנביא, אבל שבוע אחד או שבועים בשנה מחויבים הם לנסוע ולחזק את הדבר שכל בעל-בית ירים נדבתו כפי אשר ברכו ד'" (קטעים ממאמרי הח"ח, פופקא, עמ' קמז).

אשררה את ההחלטה הקודמת בחתימת יותר ממאה ועשרה ראשי ישיבות ורבנים, והם אף התחייבו להשתתף למעשה ובקביעות במסעות התעמולה למען המגבית החדשה.³⁰ למילוי התנאי השני הוחלט להעמיד בראש ועד הישיבות המרכזי את הרב חיים עוזר גרודזנסקי. הוא היה צפוי לאצול על הוועד החדש מסמכותו התורנית הנכבדה ולא עוד אלא ששישוריו היו אמורים לאפשר לו להכריע בעניינים הסבוכים והרגישים של המערך הארגוני המורכב ולפעול במלוא המרץ למענו בפולין וברחבי העולם היהודי. תקופת ביניים קצרה שימש הרב לייב חסמן מנהל בפועל עד שהוחלף ביוסף שוב הנמרץ.³¹ שוב היה מאז למוציא ולמביא בכל ענייני ועד הישיבות, ולידו סייע גובר רבי-פעלים, אהרן בֶּרֶק. עד מהרה היה צוות זה מעורה בכל צורכי הישיבות עד לפרטיהן הקטנים ביותר, ונמצאה בו היכולת לתפעל את מערך המגבית החדש באופן המיטבי.

יישום ההליכים הבסיסיים בהקמת ועד הישיבות אפשר מיד לעבור לשלב השני – יציאה אל השטח והצגת תכנית ההצלה החדשה לפני הציבור היהודי הרחב. לשם כך נערכו אספות פומביות בהשתתפות רבנים, עסקנים מקומיים ותושבים בערים וילנה בשלהי חודש תמוז תרפ"ד,³² גרודנה באלול וביאליסטוק בכסלו תרפ"ה.³³ תכיפות זימון של האספות מלמדת כי ראשי הוועד היו נחושי דעת לממש את כוונותיהם ולהעמיד במהרה את מערך המגבית כולו על רגליו. אולם חידושם הגדול היה כעבור חודשים מעטים כשהחליטו להרחיב את השפעתם אל מחוץ למרחב היהודי-ליטאי המסורתי, לעבר וולין החסידית. בחודש סיוון תרפ"ה קיימו ברוב־ה אספה פומבית רביעית, ובאמצעותה ביקשו לרתום גם את יהדות וולין לרעיון "תרומת השקל". על תוצאות אספה זו הם כתבו בסיפוק: "בהתאסף ראשי עם גדולי ישראל בחודש סיון העבר בעיר ראָוונא... הכריזה האספה בפומבי – בהסכם כל אדמו"רי ורבני וואָלין שליט"א – להטיל אותה התקנה הקבועה שנתקבלה כבר בחבל ליטא גם על חבל וואָלין לתמוך את הישיבות על ידי תרומת שקל לחצי שנה".³⁴ על אף ההסכמה הנרחבת היו לתקנה החדשה קשיים ממשיים רבים בוולין, שהמנטליות בה הייתה שונה

30. ראו 'לועידת הרבנים בוילנה', הדרך, אב תרפ"ד, עמ' 14; רוטשטיין; 4 יאָר; פ"ק, 'דער רבנים' צוואַמענפֿאַהר אין ווילנאָ, דער מאָמענט, 170 (כ' בתמוז תרפ"ד), עמ' 5. בכרוז שיצא בסיום האספה 'קול קורא לקיומה של תורה' מתמוז תרפ"ד לא הוזכר סעיף התנדבות הרבנים לצאת למסעות הסברה שנתיים בעיירות (ועה"י, 1217–1218), אך סעיף זה בא בגרסה אחרת של הכרוז: קול תורה, פופקא, עמ' קנה.

31. עד לסוף שנת תרפ"ד עדיין הופנו אל הרב חסמן מכתבים (מהרב שלמה מטות מכ"ד באב תרפ"ד, מהרב יצחק ויינשטיין מ' נצבים תרפ"ד [ועה"י, 239 ו-580, בהתאמה] ועוד), אך עד מהרה החלו פניות ישירות אל ועד הישיבות (למשל, מכתב הרב שבתאי יגל מכ"ה בתשרי תרפ"ה [שם, 580]).

32. 'אָ גראַנדיעזע פֿאַרזאַמלונג מיט אַ פֿייערליכן קבלת־פנים פֿאַר חפֿץ חיים איז פֿאַרגעקומען אין ווילנער שטאָט שול', אידישער לעבן, 186 (ר"ח מנ"א תרפ"ד), עמ' 4. וראו משה מאיר ישר, דאָס לעבען און שאפֿען פֿון חפֿץ חיים, ניו יורק תרצ"ז [להלן: ישר], עמ' 410.

33. פופקא, עמ' קמז; ישר, עמ' 420, 423; שמואל פליסקין, 'נסיעה לארץ ישראל שלא נתקיימה', אהרן חיים נשרי, מאיר עיני ישראל [להלן: נשרי], ד, בני־ברק תשס"א, עמ' 511; זאקס, עמ' סה; 4 יאָר. ערים אלו דווקא הן שנבחרו אף שלא ייצגו את כל מחוזות הקרסי ה"ליטאיים", אולי מפני שהיו מרובות-אוכלוסין, אשר תרומותיהם היו עשויות לשמש בסיס לקיומו של ועד הישיבות. במחוזות נוברודק ופולסיה לא התקיימו אספות פומביות, אך הוועד לא נמנע מלשלוח גם אליהם רבנים תועמלנים.

34. 'אל אחינו בני ישראל במדינות וואָהלין' מתמוז תרפ"ה בחתימת "החפץ חיים" והרב חיים עוזר גרודזנסקי [להלן: אל אחינו], זאקס, עמ' נד. לתאריך האספה ראו 4 יאָר; 'דער רבנים' צוואַמענפֿאַהר אין ראָוונע, דער מאָמענט, 134 (י"ט בסיוון תרפ"ה), עמ' 3.

מהמנטליות במחוזות הקרסי ה"ליטאיים".³⁵ ואולם ועד הישיבות לא נרתע ופעל לבסס את מעמדו גם במחוז זה.³⁶ מוטת שליטתו של הוועד נפרסה אפוא על רוב שטחו של חבל הקרסי המזרחי – מחוזות וילנה, נוברדוק, ביאליסטוק, פולסיה ווולין, והוא אף קיבל גושפנקה רשמית לכך מאת השלטון הפולני.³⁷ על משולחי הישיבות נאסר לעשות מגביות פרטיות במחוזות האלה, והוועד היה המורשה היחיד בהם.

השלב האחרון והמורכב ביותר היה נעוץ בהקמה מעשית של מערך המגבית ברחבי הקרסי. הביצוע מומש בידי זוגות רבנים מתנדבים שנשלחו לעיירות מטעם ועד הישיבות. לביקורים האלה היה חלק מכריע בהצלחת יישומו של רעיון "תרומת השקל". כך עולה, לדוגמה, מרשמיו המצטנעים והעוקצניים של ראש ישיבת סלונים הרב שבתאי יגל, שביקר פעמיים בעיירה לידה לאחר חג הסוכות תרפ"ה: "ובכלל הרגשתי רוח קר בעיר לידא המצוננת מקדמת דנא, ולחמת אטמאספערץ כזו היה צריך כח חם ותקיף ממני, לפחות הרב מראקאוו [אברהם קלמנוביץ'] שאך בדיעבד מכיון שבאתי, התחזקתי והתאמצתי... ויש לומר עכשיו כי הענין נתקבל ונעשה פופוליארי בעיר לידא – העולם כותב וחותם וגם נותן".³⁸ לאחר שהרבנים המתנדבים הצליחו לשכנע רבים מתושבי העיירה כי "תרומת השקל" חשובה החלה העבודה הרציפה של הוועד המקומי שהוקם זה עתה. על חבריו הוטל לגבות את הסכומים הנדרשים על-פי התקנות ולשלוח את הכסף בצירוף דין וחשבון מפורט למרכז בוילנה, ובסוף כל שנה – גם רשימות מפורטות של שמות כל התורמים.³⁹

ג. היישום וקשייו

זמן קצר לאחר ייסוד ועד הישיבות הוא הצליח לפרוס את רשתו הארגונית המרשימה במחוזות הקרסי באמצעות הקמת ועדים מקומיים ומינוי ראשים ופעילים בהם. מכתבים שיצאו מהעיירות למדמים על ההתלהבות אשר אחזה בעסקניהן עם התנעתה של מגבית "תרומת השקל".⁴⁰ אולם

35. כתב על כך אהרן בֶּרֶק, שנשאר ברובנה כדי להטמיע את התקנה בתושביה: "העבודה הולכת בקרירות תיכף מיום ראשון. סיבת הדבר פשוט, מפני שאנשי וואָהלין אינם רוצים ליתן מעות", ובמכתב אחר הוסיף מילים קשות: "כבוד תורתו שוכח שעשרה קבין עם הארצות ירדה לעולם, ותשעה נטלה וואָהלין, ותשעה מהתשעה נטלה רובנה... כבוד תורתו שואל אם התקנה יקובל פה. דברתי מזה עם הרב מהיפית, ואמר כי על וואָהלין קשה להגיד עובדות" (מכתביו אל יוסף שוב מכ"ה בסיון ומא' בתמוז תרפ"ה, בהתאמה [ועה"י, 141]). על המצב הרוחני הירוד בוולין ראו יחיאל יצחק רפפורט, "לתקנות היהדות בוואָהלין", המזרחי, ט' במרחשוון תרפ"ב, עמ' 4. מצב זה לא השתנה גם בשנים שלאחר מכן, ובשנת תרצ"ב כתב רבה של רובנה, שמחה הֶרֶץ מהיפית, אל ועד הישיבות: "כי הלא לא זרה מכבודו תכונת והשקפת האנשים בגליל וואָלין ובפרט בעירנו" (גלויתו מד' באייר תרצ"ב [ועה"י, 510]).

36. אל אחינו, זאקס, עמ' נו.

37. Statut Stowarzyszenia "Waad Hajszrywos", Wilno 25.3.1926 [תקנון ארגון ועד הישיבות] (ועה"י, 1099). שלושת המחוזות במזרח של גליציה שבדרום הקרסי – טרנופול, מזרח לבוב וסטניסלבוב – היו מחוץ לשליטת הוועד.

38. מכתביו אל ועד הישיבות מכ"ה בתשרי ומר"ח מרחשוון תרפ"ה (שם, 580).

39. כ-350 קהילות היו מקושרות לוועד הישיבות; ראו: Fruma Mohrer, RG 25 – Vaad Hayeshivot (Wilno, Poland): records 1847, 1892, 1924–1940, YIVO: New York, 1982, p. 3. לא כל חברי הקהילות נענו ותרמו, ובין הנמנעים בלטו בני המעמד הגבוה (על-פי גלוית ראש ועד הישיבות המקומי בבירינסק, שמואל לוין, אל ועד הישיבות מג' אחרי מות קדושים תרצ"ו [ועה"י, 43]).

40. המכתבים מצויים באוסף ועד הישיבות שבארכיון יוֹוָא. אכן, הרב אהרן שמואל תמרת קבע כי בשורת

טבעה של התלהבות ראשונית שהיא פגה עד מהרה. בה בעת נדרש ועד הישיבות לתחזק את מערך הגבייה כל ימי קיומן של הישיבות ולהפעילו בלא לאות. כדי להפיח את אש ההתלהבות מדי פעם בפעם מחדש ולשמר את מחויבות הציבור למגבית השתמש הוועד בכמה אמצעים יעילים עיקריים. אחד מהם היה מסעות תעמולה של רבנים. בקרב הרבנים היו לא מעט פעילים ברוכי כישרון נאום. במגבית הם ראו מכשיר גורלי לקיום הישיבות ונרתמו לניהול תעמולה למענה בערים ובעיירות. מהפעילים ביותר, כמובן במגבלות יכולתו, היה הקשיש שבהם, "החפץ חיים". באספה הגדולה בגרודנה באלול תרפ"ד הוא סיפר: "קשה היה לי מאד לנסע לאספה זו לעת זקנתי. לו היו נותנים לי מאה דינרי זהב, ולא רק זאת אלא אף גם מאה מצוות להבדיל – לא הייתי נוסע כלל, אולם בשביל החזקת התורה – אין להתעכב. התורה בסכנה, כולנו מחויבים להצילה, והרי כולנו ערבים זה בזה".⁴¹ ובאמת, במכתבים לא מעטים שנשלחו מוועדים מקומיים אל המרכז הובעה דרישה לביקורי תועמלנים ובייחוד רבנים דרשנים מצליחים ומוכרים כדי להזכיר לציבור המקומי את חובתו לוועד הישיבות. לא היה ערוך לחשיבות הופעותיהם שהיו עשויות להלהיב רבים בעיירה לפעילות למען הוועד בתרומות ובהתרמות.⁴²

אמצעי יעיל אחר בידיו של ועד הישיבות היה קופסאות התרמה. אף ש"החפץ חיים" ראה ב"תרומת השקל" נטל סביר אשר לא היה מעבר ליכולתם של רוב יהודי הקרסי, הקשה תשלומה החצי-שנתי על הציבור. תקנה לדבר נמצאה באימוץ הנוהג העתיק של קופסאות צדקה. בשנים עברו ניתן היתר למשולחי הישיבות להתקין בבתי קופסאות של ישיבות וולוז'ין ומיר לצד הקופסאות המסורתיות על-שם רבי מאיר בעל הנס (רמבע"ן), שנועדו לסייע לעניי ארץ ישראל.⁴³ שיטה זו אימצו גם החוגים הציוניים. רבנים אחדים הציעו להוסיף לקופסאות הקיימות קופסאות מטעם ועד הישיבות שתהיינה חלק בלתי נפרד מ"תרומת השקל". יתרון הגדול התמצה באפשרות לחלק את חוב התרומה לסכומים קטנים שהיה אפשר לשלשלם לקופסה באופן מזדמן ולהתקרב מבלי משים לסכום הנדרש. אולם ועד הישיבות היסט תחילה לאמץ הצעה זו הלכה למעשה מתוך חשש לפגוע בקופסאות ארץ ישראל. רק לאחר שקלא וטריא נתקבלה לבסוף דעת המצדדים כעולה ומשתמע מדברי הרב יהודה ליב פייז, רבה של סלונים, בחודש שבט תרפ"ה:

ההתחדשות שיצאה מוועד הישיבות התקבלה "בשמחה עצומה כמעט אצל כל שדרות עמנו" (שלשה זיווגים בלתי הגונים, פטרקוב תר"ץ, עמ' 23).

41. קטעים ממאמרי הח"ח, פופקא, עמ' קמו. למחויבותו של "החפץ חיים" למגבית ראו 'קוים לדמותו', הדרך (תל-אביב), כ"ח באלול תש"ג, עמ' ח; 'מכתב הגה"צ בעל "החפץ חיים" שליט"א לפני נסיעתו לארץ ישראל' מערב ר"ח אלול תרפ"ה, פופקא, עמ' קנז-קנח.

42. לדוגמה, הרושם המוצלח שעשתה דרשת רבה של בודק' ניסן בן-ציון שמושקוביץ בביקורו בעיירה פילסק מתואר במכתבו אל ועד הישיבות מ"ג באדר ב' תרפ"ט (ועה"י, 41). וכך כתב הרב שרגא פייזול הינדס במכתבו אל אהרן ברק מד' תצא תר"ץ לאחר ששמע על ההזנחה הרבה בעבודת ועד הישיבות בעיירות: "ועיקר העבודה לשלח בכל עיר רבנים, ובזה אפשר להיטיב מעט את המצב" (שם, 145).

43. ראו על כך במכתב הרב יצחק אלחנן ספקטור אל רבה של מיר יום-טוב ליפמן פסל'סקי מ"ז באלול תרמ"ט (משה צינוביץ, "מיר": תולדות ישיבת מיר, מוריה, חייה, תלמידיה ותורתה, תל-אביב: מור, תשמ"א, עמ' 429). עוד בסוגיה זו עיינו במכתבים אצל גוטנטג, עמ' רמט-שא. על "מוסד" הקופסאות ראו, Shaul Stampfer, *Families, Rabbis and Education: Traditional Jewish Society in Nineteenth-Century Eastern Europe*, Oxford: Littman

כל העם צועקים [הבו] "קופסאות". פה אצלנו יש מקום בעיר בעד ב' אלפים קופסאות. לעת עתה שילחו לנו אלף קופסאות... וזה היה צריך להיעשות תיכף ומיד וכפי ההצעה שעלתה אז מאתנו, והייתם יראים מחמת קופת רמב"ן [רמבעה"ן], ובאו אלו [הציונים] ולא שאלו, פיננו וקבעו קופסאות בעד הקק"ל ואומרים לעם שזהו רמב"ן, ועשו מן ק"ק [קופסאות קודש] – קק"ל, או חולי חולין. ונא היו זריזים כי שמות לא חסרו וגם בעלי שמות, ומי יודע איזה קופסאות ידבקו עוד.⁴⁴

לאחר קבלת ההחלטה החל הוועד לייצר קופסאות התרמה מטעמו ופתח בחלוקתן בין ועדי הישיבות המקומיים לשם התקנתן בבתי התושבים. הוועד אף עדכן את תקנותיו והטיל על התורמים לסלק את חובם בתשלומים יומיים או שבועיים קטנים, וזו הייתה הצעתו: "ולזאת מהראוי שיטיל כל אחד להקפסה שבביתו לא פחות מחמשה גרוש ליום, וביום ו' ערב שבת קודש 10 גרוש, שעל ידי זה יתאסף בהקפסה כל חדש זהוב אחד וחצי, ובמשך חצי שנה יעלה הנאסף מהקפסה לערך שקל שלם במלואו כפי חובת התקנה".⁴⁵ הוועדים המקומיים הונחו מאז לרוקן את הקופסאות פעם אחת בחודש כדי לעודד את ההמון לתרום בעין יפה.⁴⁶ ובאמת שיטה זו דווקא, אשר נועדה להקל על התורמים, סייעה לישיבות בהכנסה חודשית כלשהי, ובסופו של דבר גם הצילה את מגבית "תרומת השקל".

ברם, באמצעים הנזכרים שאחזו ועד הישיבות לא היה כדי לעורר את הציבור לתרום תרומות קבועות ימים רבים. והנה הרבנים והעסקנים עצמם היו שורש הבעיה. נכונותם של רבנים להירתם למען המגבית נתפוגגה בימי הקטנות של השנים החולפות. הדרישה מכל רב, ראש ישיבה או משגיח לצאת שבועיים בשנה למסעות שכנוע בעיירות אף שמלכתחילה נראתה לא מכבדה ביותר לא נענתה בקלות ברכות הימים וידעה קשיים גוברים והולכים. ועד הישיבות הוא ששיבץ רבנים לעיירות בתאריכים אשר מצא לנכון, אך לעתים קרובות הם לא יכלו להיענות בחיוב עקב מגבלות ישיבתיות, בריאותיות או כספיות. סירובים אלו דרשו מהוועד טיפול חוזר ונשנה בסוגיית הביקורים, והעיכובים שנגרמו עקב כך הקשו מאוד להפיק תועלת ממגבית "תרומת השקל".⁴⁷

44. מכתבו אל ועד הישיבות מב' בשלח תרפ"ה (ועה"י, 580). בעיירות כגון וולקוביסק הביעו הציונים המקומיים התנגדות להתקנת הקופסאות החדשות, והרב שבתאי יגל כתב לאחר ביקורו בעיירה: "מה שהציונים דמתא ממרים כנגדה, באמרם כי הסגת גבול בכלל הוא נגד הקק"ל, ואנכי אמרתי מפורש כי התורה קודמת בזמן ואינה נכנסת בגבול אחרים, הלואי שלא יסיגו אחרים את גבולה, ובשום קהילה אין פוצה פה ומצפצף... דעת הקהל הרחב הסכים בפה מלא ובקשו: הבו פושקעס [קופסאות]!" (מכתבו אל ועד הישיבות מי"ג באלול תרפ"ה [שם, 579]).

45. ועד הישיבות ווילנא: פנקס התורמים התמידים לטובת ועד הישיבות, וילנא תרצ"ז, עמ' 11]. ערכו של שקל [דולר] היה תשעה זהובים.

46. מכתב משנת תרפ"ח של חברי ועד הפועל של ועד הישיבות (הרבנים שקופ, פינקל וקוטלר) אל העסקנים, שבו צוין: "והנסיון הורה שכל אשר הגביה נעשית לזמנים יותר קרובים, ההכנסה מרובה הן מצד שנותנים בכל פעם, וגם מצד זה שישכינו לתת בעין יפה יותר, והענין שמור איפוא על לב הנותנים ביותר ויזכרוהו" (ועה"י, 1209). וכן כתב אברהם אייזנברג מוועד הישיבות המקומי בברנוביץ' במכתבו אל יוסף שוב מי"ח באדר א' תרפ"ז: "מובן מאליו כי רק הרקת כסף גורר כסף אחר" (שם, 14).

47. באספות הפומביות התחייבו הרבנים שוב ושוב לנסיעות תעמולה בעיירות, כך באספה מד'–ה' באייר תרפ"ח (זאקס, עמ' ע; 'הועידה הגדולה של הרבנים בוילנא', הנאמן, ו [סיוון תרפ"ח], עמ' 16), וכך באספה מר"ח סיוון תר"ץ (פופקא, עמ' קפב–קפג).

למצב בעייתי זה נוספה גם הימנעות העסקנים המקומיים בעיירות מלקיים את התקנות המעודכנות של ועד הישיבות ולעבור בין הבתים מדי חודש בחודשו כדי לרוקן את הקופסאות. תלונה על כך אף הופיעה בעיתונות: "ההרקה החודשית מוזנחת... וכשהעסקנים כבר מגיעים לאחר הפסקה של חודשים, הדבר מקבל במקרה הטוב צורה של 'נדבה הכרחית', ויורדת לה לטמיון תקנה חשובה וקדושה, תקנה שהיא אבן היסוד של היהדות".⁴⁸ מה הייתה הסיבה ל"רשלנות" זו?

הקצאותיו הכספיות של הוועד לישיבות היו אחוז די נמוך מתקציביהן, אך כיוון שסכומים אלו היו זמינים כמעט מדי חודש בחודשו הם שימשו אותן למטרות מחיה יום-יומיות ואפשרו להן תשלום גירעונות מציקים, החזר הלוואות בזמן פירעונן ופיצוי התלמידים בתמיכה כלשהי. כל איחור או קיצוץ בהקצאות הכספים מיד גרמו מצבי שבר כלכליים. אולם האיחורים הלכו ונעשו חזון נפרץ, וגם הסכומים שהגיעו היו חלקיים בלבד. לעתים קרובות הוועד לא היה מסוגל לספק אפילו סיוע בהול לישיבה נזקקת, כעולה ממכתבו החריף של מזכיר ישיבת לומז'ה אל מנהל הוועד:

ולבד שלא נתמלאה עוד [בקשתנו], לא מצא ידידנו לחובה לענותנו אף תשובה ומענה. עומדים אנו ומשתאים הלזאת ולמדריגה ביוֹרֶאֶקְרִיטִית כזו יגיע מרכז ועד הישיבות, אשר עליו מוטל להיות לנס בעד שארי המוסדות אשר מטרותם לתמוך במוסדי חסד וחינוך?! האם עלה על דעת ידידנו לנסות אותנו אם תעמוד הישיבה ותתקיים, אחרי כתיבי שמה כי אם לא יותן להחנננים עד יום ב' המגיע למו יסגר הבית־תבשיל? טעה טעה כבודו אם חשב מחשבה כזו, אוי ואבוי לנסיונות כאלו. בשארית כוחותנו התאבקנו בו ביום ותהילה לאל עבור חסדו וטובו כי המציא לנו הקפה ומוצא אחר.⁴⁹

מצב בעייתי זה אילץ ישיבות "להלאים" בעיירותיהן את רוב הכספים אשר נאספו בידי הוועדים המקומיים מתוך ניכוסים מהחוב שהגיע להן מהמרכז. בעטו המושחז ניסה הרב שבתאי יגל לבאר הנהגה זו של מנהליהן: "ואולי צדקו גם הם, כי לחכות עד שיבא סוף סוף חזרה התמיכה מהמרכז אף-על-פי שיתמהמה, מי יודע אם יהיה כבר למי לתת תמיכה".⁵⁰ ישיבות במצוקה חומרית קשה – ורובן ככולן היו במצב הזה בתקופת בין המלחמות – עשו את ה"הלאמות" לשיטה שפתרה את מקצת בעיותיהן המיידיות, ולעתים אף המריצה את ראשיהן להגביר את פעילותם בוועדים המקומיים. כנגד זה עמדו עסקני ועדים אלו שנוי נפש כלפי דרך לא רשמית זו לסיוע לישיבה שבעיירתם או חסרי אונים בפני הטענות הצודקות של ראשיה.⁵¹

48. א"ה גולדברג, 'אלע אין די רייען פֿון דער תורה פֿערטיידיגונג', ד"ו, 479 (כ"ז בכסלו תרצ"ד), עמ' 3 (בתרגום מיידיש).

49. מכתב המזכיר נחמיה רבינוביץ' אל אהרן ברק מכ"ג בתמוז תרצ"ד (ועה"י, 314).

50. מכתבו אל ועד הישיבות מט' במרחשוון תרפ"ו (שם, 580). וכך גם הסביר ועד הישיבות המקומי בסלונים את אי-עמידתו בתקנות: "בשים לב להמצב הגשמי הנורא של ישיבתנו המקומית החליט הוועד המקומי למסר מהכסף הנאסף ששים אחוזים (60%) להישיבה המקומית ואת הארבעים אחוזים (40%) הנשארים לשלח אל המרכז... כי לא נוכל להרשות שבני הישיבה ירעבו ללחם עד אשר תחזור התמיכה מהמרכז. ולפלא גדול שיישיבתנו לא קבלה עד עכשיו אפילו סכום כזה שהכניסה קהלתנו להקופה הכללית" (מכתב הוועד בראשות מנרל קמנמסטקי אל ועד הישיבות מז' בכסלו תרפ"ו [שם]).

51. משהוגדשה הסאה יצא הרב חיים עוזר גרודזנסקי בכרוזים תכופים כגון 'קול קורא על דבר הישיבות' מר"ח שבט תרצ"ד, שבו דרש: "הואילו נא לחזק את התקנות בנוגע להכנסות 'ועד הישיבות', אל תניחו לנגוע בהן ולשנות כספי 'ועד הישיבות' לשום מצוה מקומית כי קדש הם להישיבות, וגם המשנה מקדש לקדש – מעל" (ד"ו, 484 [ג' בשבט תרצ"ד], עמ' 1).

בעיה קשה יותר, אשר ריפתה את ידי העסקנים המקומיים, הייתה שנפגעה הבלבדיות הייחודית לוועד הישיבות באיסוף הכספים בעיירות הקרסי. ההתרמות בהן לישיבות היו חזקתם של הוועדים המקומיים בלבד, וכל התחרות בתחום זה הייתה עלולה לפגוע בהכנסותיהם. אולם מצבן הכלכלי הנואש של הישיבות וחוסר יכולתו של הוועד המרכזי לספק את מקצת צורכיהן לפחות גרמו שלא רק ישיבות ארץ ישראל ופולין הקונגרסאית שיגרו את משולחיהן לעיירות אלא אף ישיבות הקרסי עצמן.⁵² ההופעות של נציגיהן תדיר הביאו לידי בלבול ניכר בעבודתם של הוועדים המקומיים. אכן, ועד הישיבות יצא בהתראות חוזרות ונשנות להפסיק את המגביות הפרטיות ושיגר אל ראשי הישיבות מכתבי גערה לא מעטים. אולם עד מהרה הבין כי לא היה עוד אפשר לעמוד בגזרותיו. הוא החליט להגמיש את התקנות ולצמצם את האיסור לצאת למגביות לחודשי החגים. אמנם כך השאיר בידיו תקופה מצומצמת, אך זו הייתה גם המניעה ביותר לאורך כל השנה. הישיבות השתדלו לשמור יותר על התקנה החדשה, אולם בחלוף השנים הפרו כמה ישיבות גם אותה, כעולה מתלונתו של ראש ישיבת בריסק הרב משה סוקולובסקי בחודש אלול תר"ץ: "אתמול באתי לפה ושמעתי כי באה לפה דעלעגאצ'א [משלחת] משלשה אנשים לעשות אקציע [מגבית] על דוחק הישיבה דפינסק, וכבר עשו בערך קרוב לאלף זהובים. ופגשתי ברחוב אחד מהחוט המשולש עם הטעקע [תיק] ואמרתי לו: 'הלא יש אזהרה מוועד הישיבות שלא יעשו שום אקציע עד אחר החג'. וכמובן שלא רצה לשמוע... בעת שמצב הת"ת והישיבה דפה הוא במצב איום ונורא".⁵³ לא ייפלא אפוא שהעסקנים לא ראו כל טעם לעבור בין בתי התושבים ולרוקן את הקופסאות לאחר ביקור כזה של משולחי ישיבות. את המצב הנואש שנתהווה מחמת התחרות עם המשולחים ביטא הרב יוחנן מירסקי, רבה של ז'לודובה:

זה כמה שנים שבלא שום בקרה של ועד הישיבות החלו משולחים לנסוע לערים רבות, תחילה לקרובות ואחר כך לערים רחוקות יותר, תחילה מישיבות קטנות רבות ולאחר מכן גם מישיבות גדולות... בעיירות, שבהן כל משולח או משגיח עם תלמיד מהישיבה אוספים נדבות בקרב הציבור הרחב, שם ההרקה החודשית של ועד הישיבות היא עניין קשה ותוצאות ההרקה אפסיות. אפילו הרקות אלול ואדר אינן שוות דבר, הואיל וכל אחד טוען שהוא כבר נתן... כאן שולחים לאסוף בשביל מטבח, כאן בעבור בניין או סתם כסף, וכך מצטברים להם 8-10 משולחים, חוץ ממשולחי ארץ ישראל, לעתים שניים בשבוע בעיירה, ולפיכך כל מה שגובה ועד הישיבות גם הוא בגדר נס... ניטל מהם [מהוועדים המקומיים] הכוח לומר לכל אחד "תן לכל הישיבות ואף אחד לא יבוא לבקש עוד" – זו הסממה שהייתה היסוד העיקרי של ועד הישיבות.⁵⁴

52. זו הייתה עובדה מוכרת היטב כעולה ממכתב הרב אהרן קוטלר אל יוסף שוב מו' בהר"ב חוקותי תרצ"ג: "ואף כבוד תורתו מבין כי בעיקר הדבר הלא הותרו עתה התעמולות המיוחדות... הלא כל התעמולות של הישיבות באופן מקיף ורחב היה ידוע מכבר גם בעת האספה, והסכימו שבמצב הנוכחי של הישיבות ושל ועד הישיבות אי אפשר לעכבן" (ועה"י, 227). השם "פולין הקונגרסאית" יקיף את שטחי פולין עד למלחמת העולם הראשונה, אשר בפי העם הוסיפו להיקרא כך גם לאחר כינון הרפובליקה הפולנית.

53. גליתו אל יוסף שוב מ"ח באלול תר"ץ (שם, 48).

54. 'שאנעוועט דאס ווערק פון "חפץ חיים" זצ"ל', ד"ו, 472 (ד' במרחשוון תרצ"ד), עמ' 2 (בתרגום מידיש ובשינוי מקומו של המשפט האחרון).

הפרת התקנות הבסיסיות ביותר של ועד הישיבות – הגוף שהישיבות עצמן היו שותפות בו – פגעה קשה ביכולתו לסייע להן. אספות חוזרות ונשנות של ראשי הישיבות בראשות הרב חיים עוזר גרודזנסקי חידשו או עדכנו את התקנות והוציאו כרוזי אזהרה לכל הישיבות,⁵⁵ אולם דומה שדבר לא עזר, וועד הישיבות התקשה מאוד לכפות את בלבדיותו בהתרמות ברחבי הקרסי.⁵⁶

עוד פגיעה בפעילות ועד הישיבות באה מן החוץ דווקא. לבחירות לרבנות וילנה בראשית שנת תרפ"ט הציעו הסיעות הציוניות בקהילה למועמדן למשרה את הרב יצחק רובינשטיין, איש "המזרחי" וחבר הסנט הפולני, ואילו סיעת "אגודת ישראל" והסיעה הקרובה לה "אחדות" הציעו את הרב חיים עוזר גרודזנסקי, חבר ועד הרבנים הווילנאי וראש ועד הישיבות. תוצאת הבחירות שבהן גברה יד הציונים על האגודאים הציתה תבערה גדולה ומחלוקת עמוקה בין הסיעות בקהילה, והן הקרינו על רבות מעיירות הקרסי.⁵⁷ בדפי העיתון האורתודוקסי המקומי "דאָס וואָרט", שנחשב הביטאון הלא-רשמי של ועד הישיבות, יצאו חברים בוועד לתקוף את תוצאת הבחירות ואת מתנגדי הרב חיים עוזר גרודזנסקי.⁵⁸ בהתקפות נגד יצאו הציונים בעיתונים הוורשאים היומיים; מושא התקפותיהם היה גם ועד הישיבות, ולא אחת הוא הואשם שניצל את כספי מגבית "תרומת השקל" לא לטובת ייעודם – הישיבות – אלא לטובת מאבק הרבנות הווילנאי ונגד המוסדות הציוניים.⁵⁹ גם לאחר סיום המחלוקת הקשה בקיץ תרצ"ב – כשלמשרת הרבנות נתמנו שני הרבנים המועמדים גם יחד – עדיין נשארו משקעים כבדים בקרב שני הצדדים היריבים. ההאשמות שחזרו ונשנו בעיתונות סופן שחלחלו לתודעת ציבור הקוראים, ודמות ועד הישיבות המושמצת והמושחרת ברכים בוודאי לא הועילה למצבה המקרטע של מגבית "תרומת השקל".⁶⁰

55. ראו למשל: 'די גרויסע ועד-הישיבות אספה ביי הגרש"ע שליט"א', די וואָך, 6 (ג' באדר"ב תרצ"ה), עמ' 1.
56. שנים לאחר מכן סיכם את המצב הרב שבתאי יגל: "אם לומר את האמת, שאלת משולחי הישיבות גופא כבר עלתה כמה פעמים על שולחן אספות הישיבות. קבעו גדרים והגבלות – הגבלות של זמן, של מקום, הגבלות של סתם משולחים, אקציה כן, משולחים פשוטים לא. אחר כך היה הכול נשאר כמקדם" (מכתבו אל ועד הישיבות מי"ד באייר תרצ"ח [ועה"י, 580], בתרגום מידיש).
57. על מחלוקת הרבנות ראו ישראל קלויזנר, וילנה, ירושלים דליטא: דורות אחרונים 1881–1939, תל-אביב: בית לוחמי הגיטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד, תשמ"ג, עמ' 226–227; Gershon Bacon, 'Rubinstein vs. 227–226'; 227–226; Grodziński: The Dispute Over the Vilnius Rabbinate and the Religious Realignment of Vilnius Jewry. 1928–1932, *The Gaon of Vilnius and the Annals of Jewish Culture*, Vilnius: Vilnius University Publishing House, 1998, pp. 295–304; יצחק גנוז, 'התייחסותו של ה"חפץ חיים" וצ"ל לבחירת רב ראשי לוילנה לאור מכתביו', סיני, קלא (תשס"ג), עמ' לט-מה.
58. המתקפות החלו מיד לאחר הבחירות במאמר ראשי בעיתון ("ד", 216 [ג' בכסלו תרפ"ט], עמ' 1) והמשיכו במאמרים רבים מספור נגד בחירת הרב יצחק רובינשטיין.
59. ראו למשל: נ' קאָוויסבערג, 'תחיתיהמתים פֿון דער "לשכה-השחורה"', היינט, 105 (ג' באייר תרפ"ט), עמ' 4; ב' יאָשוואָהן, 'צו די, וואָס האָבען טענות', שם, 9 (ג' בשבט תרצ"ב), עמ' 3; ה' סודאָרסקי, 'די מעשים תעתועים פֿון די ווילנער לשכה-השחורה', שם, 100 (כ"ח בניסן תרצ"ב), עמ' 4. בתגובה למתקפות יצאו ראשי הישיבות ו"החפץ חיים" להגן על ועד הישיבות; ראו: 'ערקלערונג פֿון די ראשי-הישיבות אויף די קרעסען', שם, 114 (ג' באייר תרפ"ט), עמ' 4; ישראל מאיר הכהן מראדין, 'מכתב גלוי' משבט תרצ"ב, פופקאָ, עמ' קיח-קיט (תודתי לרב יצחק יעקב הכהן מיללער על ההפניות).
60. וראו הערה 146 להלן.

מגבית ה"ספר תורה"

א. מות "החפץ חיים"

ועד הישיבות הוסיף ופנה חליפות בכרוזיו אל יהודי הקרסי להזדרז ולשלם את חובותיהם,⁶¹ אך דומה שקריאות אלו לא השיגו את מבוקשן, והוא התקשה לחזור ולהליכ את ההמונים ואת העושים במלאכה. רק מדי פעם בפעם הצליח דרשן מוכשר מטעם הוועד לשכנע את תושבי העיירות העממיים לשוב ולתרום את חלקם. העמיק הרושם שעשיית הרשת הארגונית של ועד הישיבות דלה ביותר ועומדת לשקוע.⁶² כמעט באופן פרדוקסי זכתה עשייה זו להתעוררות רבתי לאחר מותו של "החפץ חיים" – אבי ועד הישיבות – בכ"ד באלול תרצ"ג.

בשנותיו האחרונות, על אף גילו הגבוה, עדיין היה "החפץ חיים" מעורב ופעיל בחיים הציבוריים היהודיים בפולין. בשנת תרצ"ג הוא כבר נחלש מאוד, וכמעט לא ירד ממיטתו.⁶³ בשלהי אותה שנה התקרר ולקה בדלקת סמפונות. אמנם בתוך כמה ימים הוטב לו, אך ביום כ"ג באלול חלה החמרה גדולה במצבו.⁶⁴ הידיעה על כך הגיעה כלילה אל ועד הישיבות ומיד פשטה ברחבי וילנה. בבית הכנסת העירוני, שבו נשא באותו השעה ה"מגיד-מישרים" הרב משה יעקב זוכוביץ' דרשת "ימים נוראים" לפני קהל רב, נערכה תפילה לשלום "החפץ חיים". כרזות ובהן דיווח על מצב בריאותו החמור הודפסו והופצו ברחבי וילנה כדי ליידע על כך את כל הציבור היהודי.

למחרת, ביום שישי בבוקר, בכ"ד באלול תרצ"ג, הגיעה מרדין הידיעה על מותו של "החפץ חיים". ועד הרבנים הווילנאי מיד התכנס בבית הרב חיים עוזר גרודונסקי, ובאספה זו הוחלט משום כבוד המת לדחות את הלוויה ליום ראשון ולהודיע על מותו ועל מועד לווייתו בכרזות שתופצנה בעיר.⁶⁵

תמונה 2: כרזת אבל על מות "החפץ חיים" (ועה"י, 1217/8)

61. למשל, מודעה של ועד הישיבות המבקש לשלם את חובות המחצית השנייה של שנת תרצ"ג עד יום כיפור תרצ"ד, ד"ו, 467 (ער"ה תרצ"ד), עמ' 1.
62. בד בבד הידלדלו מקורות החוץ של הישיבות עקב העמקת המשבר הכלכלי בעולם והפסקת התרומות הנדיבות של יהודי גרמניה לאחר עליית הנאצים לשלטון במדינה זו בשנת תרצ"ג (א' ריבקינד, 'לאמיר דעם פרויב אויסהאלטן', שם, 488 [א' באדר תרצ"ד], עמ' 2). יתרה מזו, בישיבות נותרו עשרות תלמידים בני גרמניה, והם נפלו למעמסה חומרית עליהן מחמת הפסקת התמיכות מבתיהם. על תלמידים אלו בישיבות הליטאיות ראו כצור חלמיש, עמ' 403–404.
63. ישר, עמ' 483.
64. נ', די פטירה און לוויה פון חפץ-חיים זצ"ל, ד"ו, 467 (ער"ה תרצ"ד), עמ' 2. וראו גם ישר, שם.
65. נ', שם.

כדי להיענות לבקשת הציבור הווילנאי להשתתף בלוויה, דאג ועד הישיבות להזמין אוטובוסים ומשאיות רבים שיעדם העיירה רדין. רכבים אלו לא היו היחידים שנסעו לכיוון העיירה כעולה מתוך תיאור זה: "ביום ראשון בבוקר, יום הלוויה, השתרכו בכל הדרכים המובילות לרדין שיירות ארוכות של מכוניות, עגלות והולכי-רגל מכל הקהילות הקרובות, הרחוקות והרחוקות מאוד, שמיהרו לתת את הכבוד האחרון לסבא קדישא זצ"ל".⁶⁶

את רדין הקטנה גדש קהל גדול של אלפי איש, ובהם רבני המחוזות ה"ליטאיים" שבקרסי, משלחות של ארגונים ומוסדות, שליחי קהילות, תלמידי ישיבות ומנהליהן, ואף נציגי השלטונות הפולניים.⁶⁷

הלוויה התאחרה לשעה אחת לאחר חצות היום, ובהמתנה לה היה סיפק בידי ראשי ישיבות ורבנים להתכנס ולדון במצב הישיבות עם מותו של "החפץ חיים". הם חשו כי עצם שמו עשוי לעודד תרומות לישיבות והחליטו אפוא להקים עלישם "החפץ חיים" קרן נפרדת ממגבית "תרומת השקל", שהכנסותיה תיועדנה להצלת הישיבות המצויות במצב החמור ביותר.⁶⁸

בהספדים שנישאו בשעת הלוויה – בבית המדרש העיירתי ובאולם הישיבה – הזכירו הסופדים לקהל את מחויבותו של "החפץ חיים" לקיומן של הישיבות וביקשו למלא את שאיפתו זו ולסייע לוועד הישיבות, לישיבת רדין הקורסת ואף לישיבה הקטנה שברדין. הרב פסח פרוסקין, ראש ישיבת קוברין, קרא בתוך הספדו לקהל הגדול לקבל עליו להציל את הישיבות ממצבן החמור וסיפר על החלטת התכנסות הרבנים וראשי הישיבות להקים את הקרן עלישם "החפץ חיים". הגדיל לעשות הרב משה שצקס, רבה של לומז'ה, בקראו בסוף הספדו בהתלהבות רבה ומעוררת רושם: "אנו כל הרבנים שהתאספנו כאן ליד הארון של הנפטר הקדוש נשבעים להמשיך בכל אפשרויותינו את עבודתו הקדושה לטובת הישיבות!"⁶⁹

בתום ההספדים נישא הארון ברגל לאורך שני קילומטרים בידי רבנים ומקורבים של "החפץ חיים", ואחריהם השתרך קהל האלפים. בשקיעת החמה נקבר "החפץ חיים" ליד הקבר של הרב נפתלי טרופ ובסמוך לקברו הטרי של הרב ברוך יוסף פייוולזון.⁷⁰

66. נ', שם (הציטוט בתרגום מיידיש). וראו גם 'צעהנדליגער טויזענטער יודען בעטייליגען זיך אין דער לווייה פֿון גרויסען גאון חפֿץ-חיים ז"ל', אונזער עקספרעס [להלן: א"ע], 217 (כ"ז באלול תרצ"ג), עמ' 1.

67. נ', שם. בהתלהבות מהבאים ציין הכותב: "נדיר שנאסף במקום אחד ציבור מובחר כזה של אישים חשובים ונכבדים מיהדות הקרסי, אישים שכל אחד מהם קובע ברכה לעצמו. כינוס כזה של צדיקים וגדולים שבאו מקרוב ומרחוק לכבוד החפץ-חיים זצ"ל כבר מזמן לא ראינו" (בתרגום מיידיש). הוא ציין כי ההערכות הן שיותר מחמשת אלפים איש היו ברדין; בעיתונות הופיעו גם הערכות גדולות יותר – של עשרים אלף איש ('צעהנדליגער טויזענטער יודען...', שם) ושל עשרות אלפי איש ('גראַנדיעזע לויה פֿון חפֿץ חיים ז"ל', היינטיגע נייטס, 216 [כ"ו באלול תרצ"ג], עמ' 1; 'די גראַנדיעזע לויה פֿון חפֿץ חיים ז"ל', היינט, 217 [כ"ז באלול תרצ"ג], עמ' 2). ידיעה שכל האוכלוסייה הנוצרית של רדין השתתפה גם היא בלוויה הופיעה בכתבה 'לויתו של החפץ חיים', דבר, 2550 ('יח בתשרי תרצ"ד'), עמ' 2.

68. נ', שם, עמ' 2, 4.

69. שם (הציטוט בתרגום מיידיש).

70. שם. הרב ברוך יוסף פייוולזון, חתנו של הרב נפתלי טרופ, נתמנה לר"מ בישיבת רדין בשנת תרפ"ט. על מות שניהם ראו כצור חלמיש, עמ' 351–352, 379.

החלטות התכנסות הרבנים וראשי הישיבות ברדין פורסמו בכתב כעבור ימים אחדים. הן קראו לרבנים מיר לאחר צום גדליה להשמיע הספדים ולעורר בהם את הקהל לקיים את תקנתו של "החפץ חיים" בדבר התרומה הקבועה להחזקת ועד הישיבות ולנדב כספים לטובת ישיבת רדין.⁷¹ תמוה שהקרבן החדשה על-שם "החפץ חיים" לא נזכרה במפורש.⁷² עם זאת, הידיעות עליה בעיתונות וריבוי המשתתפים בלווייה סייעו לשמר יזמה חדשה זו,⁷³ ואכן, בהספד בבית הכנסת הגדול בעיירה מיר נאסף סכום נכבד לטובת הקרבן והועבר לישיבת רדין; באספת-אכל גדולה שארגנו "צעירי אגודת-ישראל" בעיר קליש שבפולין הקונגרסאית קרא פרנס הקהילה לנוכחים לתמוך בקרבן; ובאנגליה הרחוקה אף נערכה מגבית נרחבת לטובתה.⁷⁴ יתרה מזו, בהספד גדול בפתח-תקווה סיפר רבה ראובן כ"ץ על בקשה שהגיעה מהרב חיים עוזר גרודזנסקי ומהנהלת ישיבת רדין לעורר למען הקרבן, ועסקנים ובהם אף משגיח ישיבת לומז'ה המקומית הרב אליהו דושניצר יצאו וסבכו ברחובות כדי לאסוף כספים למענה.⁷⁵ הרושם הוא אפוא שהציבור אשר שמע על הקרבן הבין היטב שהיא נועדה בייחוד לטובת ישיבת רדין אם בגלל מצבה הקשה ביותר בקרב הישיבות הליטאיות ואם בגלל הקשר ההדוק שלה ל"חפץ חיים", שהיה מייסדה ודאג לצרכיה החומריים בכל שנותיו.⁷⁶ זו כנראה גם הסיבה שהרבנים המתכנסים ברדין לא הזכירו את הקרבן בפרסומיהם, שכן טובת כל הישיבות עמדה לנגד עיניהם, ודבר קיומה רק עבר מפה לאוזן. ואכן, היא לא תפסה מקום מרכזי בכל המגביות שנערכו בעקבות ההספדים, והסופדים נענו לקריאת הרבנים וביקשו מהציבור לתמוך בוועד הישיבות, יציר כפיו של "החפץ חיים".⁷⁷

ב. הנצחת "החפץ חיים"

שימוש רב-ערוך בשמו של "החפץ חיים" הבשיל רק חודשיים לאחר מותו. היה זה בהתייעצות חירום של ראשי ישיבות ורבנים, ובהם כל הרבנים הווילנאים, שהתקיימה בוילנה בראשות הרב

71. 'א' ווענדונג צו אלע רבנים שליט"א אין שייכות מיט דער פטירה פון "חפץ חיים" זצ"ל, ד"ר, 467 (ער"ה תרצ"ד), עמ' 1. מתחת לכרוז זה גם הופיעה הסכמתו לדברים של הרב חיים עוזר גרודזנסקי ('א' ווענדונג פון הגר"ע שליט"א אין זעלבן ענין').

72. כרוז אחר של הרבנים שהופיע למחרת היום בעניינה של ישיבת רדין בלבד פירט את מצבה של הישיבה ואת חובותיה בסך יותר מחמישה-עשר אלף דולר, אך מלבד בקשות לסיוע לא נזכר גם בו דבר הקרבן ('קול-קורא צו שטיצען די ישיבה פון "חפץ חיים" אין ראדון', א"ע, 221 [ה' בתשרי תרצ"ד], עמ' 9).

73. לידעות בעיתונות ראו: ד"ר, 467 (ער"ה תרצ"ד), עמ' 4; א"ע, 217 (כ"ז באלול תרצ"ג), עמ' 1.

74. על מיר: א' - ר', 'מיר', בתוך: 'דער טרויער איבער חפץ חיים זצ"ל אין דער אידישער וועלט', ד"ר, 469 (י"ד בתשרי תרצ"ד), עמ' 4; על קליש: 'דער רושם פון חפץ חיים'ס פטירה אין דער אידישער וועלט', שם, 468 (עריו"כ תרצ"ד), עמ' 4; על אנגליה: 'דער טרויער איבער דעם חפץ חיים זצ"ל אין דער אידישער וועלט', שם, 470 (כ"א בתשרי תרצ"ד), עמ' 4.

75. ש"ך, 'א' בריוו פון ארץ ישראל', שם, 473 (י"ד במרחשוון תרצ"ד), עמ' 3.

76. אכן, משיבת רדין יצאו בחורים לאסוף כספים למען הקרבן, והם הבינו כי הכספים שאספו נמסרו בדין לישיבתם; ראו אליהו ליסקאווסקי, 'קאסאוו-פאלעסקי', שם, 478 (כ' בכסלו תרצ"ד), עמ' 5. יוסף שוב אף ציין במפורש בטיטוט מכתבו מכ"ה בכסלו אל קליש (כנראה אל "צעירי אגודת-ישראל" שם) שהתרומות לקרבן שייכות לישיבת רדין (פנקס עבודה, עמ' 16). על ההידרדרות במצבה של ישיבת רדין ראו כצור חלמיש, עמ' 379-380.

77. על-פי כתבות בד"ו על ההספדים בעיירות. וראו הצעה להרחבת הקרבן לקרבן קיימת המחזיקה נחלאות מניבות בארץ ישראל במאמרו של שמואל פליסקין, 'וועגן קרבן "חפץ חיים" ('א' פאָרשלאַג), ד"ר, 475 (כ"ח במרחשוון תרצ"ד), עמ' 2.

חיים עוזר גרודזנסקי בימים כ"ה-כ"ז במרחשוון תרצ"ד. בהתייעצות הועלה לדיון מצב השבר החמור שחל בשיבות והודגש כי נדרשים אמצעים חריפים כדי להצילן מהתמוטטות.⁷⁸ בתוך שורה ארוכה של החלטות הנאספים בלטו שתיים שנגעו לאופני ההנצחה של "החפץ חיים" ולתועלת מהם לשיבות. האחת הייתה קריאה לפעול במרץ להפצת קופסאות ועד השיבות, אשר לתחושת הנאספים היו הזיכרון הנאה ביותר ל"חפץ חיים" בכל בית יהודי. החלטה זו נתקבלה, כמובן, גם שנים רבות לפני כן אך טרם יושמה בהיקף הנדרש. לעומתה, החלטת ההנצחה השנייה התבלטה בחדשנותה ובחריגותה. היא התבססה על הצעה שהעלה אחד המשתתפים, הרב יחיאל מיכל רבינוביץ', רבה של סטוצ'ין, להנציח את זכרו של מייסד ועד השיבות בכתיבת ספר תורה על-שמו ולייעד את ההכנסות ממכירת אותיותיו להצלת השיבות. הצעתו נתקבלה; הוחלט להתחיל בכתיבת הספר בתוך כמה שבועות, והיעד שהוצב לסיום הכתיבה היה יום-הזיכרון הראשון ל"חפץ חיים".⁷⁹ כן נקבע שלפרסום דבר ההחלטה יופץ כרוז חגיגי בחתימתם של כל רבני הקרסי, ואכן, מיד בסיום ההתייעצות פנה אליהם הרב חיים עוזר גרודזנסקי במכתבים וביקש את הסכמותיהם לכרוז.⁸⁰

דומה שבשני אופני הנצחה אלו היה משום צעידה בדרך הבטוחה והמוכרת של ההתרמות הקבועות מחד גיסא, וניסיון לפנות אל דרך התרמה חד-פעמית חדשנית מאידך גיסא.⁸¹ בהספד גדול ל"חפץ חיים" שנערך בערב של יום כ"ו במרחשוון בבית הכנסת העירוני בוויילנה בנוכחות משתתפי התייעצות הרבנים וקהל גדול מאוד מכל החוגים הוצגו אופני הנצחה אלו בידי המספידים: הרב משה שצקס, רבה של לומז'ה, קרא לקיים את תקנת "החפץ חיים" לשלם ח"י זהובים בכל שנה לוועד השיבות, ולשם כך קבע כי חובה להחזיק קופסה של הוועד בכל בית בדומה לחובת קיום מזוזה בו; ואילו הרב יהודה ליב פיינ, רבה של סלונים, סיפר על ההחלטה לכתוב ספר תורה של כלל-ישראל על-שם "החפץ חיים" ולייעד את ההכנסה ממכירת אותיותיו להצלת השיבות, וקרא להשתתף בספר זה הן כדי לכבד את זכרו של "החפץ חיים" הן כדי להציל את השיבות ממצב השבר שנקלעו אליו.⁸² גם הוא לא נמנע מלקרוא לקהל לדבוק בתקנה הישנה של תשלום חמישה גרושים ליום לוועד השיבות.⁸³

78. 'א גרויסע באַראַטונג פֿון רבנים און ראשי ישיבֿות אין ווילנא', שם, עמ' 1 [להלן: א' גרויסע באַראַטונג].
79. שם. מפתיע שמצאתי עד עתה מקור יחיד בלבד המציין את יוזם הרעיון; ראו שלמה פֿוקסמאַן, 'די אַקציע פֿאַר דער כלל־ישראל ספֿר־תורה א.נ. פֿון "חפֿץ חיים" זצוק"ל אין באַראַנאָוויטש', שם, 481 (י"א בטבת תרצ"ד), עמ' 6.
80. טופס פנייה של הרב חיים עוזר גרודזנסקי לרבנים מו' תולדות תרצ"ד (ועה"י, 1207).
81. רעיון כתיבת ספר תורה ומכירת אותיותיו לא היה חדש. הרב מאיר שפירא תכנן לעשות זאת בקיץ תרפ"ט כדי לספק בסיס כלכלי לשיבת חכמי לובלין ('ועתה כתבו לכם את השירה הזאת ולמדה את בני ישראל שימה בפיהם', דאָס יודישע טאָגבלאַט נכ"ב באלול תרפ"ט), עמ' 10; אהרן טורסקי, רבי מאיר שפירא: במשנה, באומר ובמעש, א, בני-ברק: "נצח", חשכ"ד, עמ' 343-344), וועד הגמ"ח של ישיבת סלבודקה החל בכתיבת ספר תורה בכ"ד במרחשוון תרצ"ב כדי ליצור לגמ"ח בסיס איתן ('פֿייערליכע התחלה פֿון אַ "ספֿר תורה" דורך "גמילות חסד" פֿון סלאבאָדקער ישיבֿה', די אידישע שטימע נכ"ו במרחשוון תרצ"ב), עמ' 10), אך בוועד השיבות לא הועלה עד אז רעיון כתיבת ספר תורה כאמצעי לגיוס תרומות.
82. את קריאתו הוא ביסס על דברי התלמוד "וכבוד גדול עשו לו במותו... – שהניחו ספר תורה על מטתו ואמרו קים זה מה שכתוב בזה" (בבא קמא יז, א) כפשוטם של דברים, והוסיף כי במעשה זה יש גם קיום של "וכבוד גדול עשו לו במותו... – שהושיבו ישיבה על קברו" (שם טז, ב), שכן ההכנסות מכתיבת ספר התורה תועדנה להצלת השיבות ממצב השבר שחל בהן.
83. 'א גרויסער הספד נאָכן חפֿץ חיים אין ווילנער שטאָט שול', ד"ו, 475 (כ"ח במרחשוון תרצ"ד), עמ' 1. עוד

ההכנסה מהמכירות של אותיות ספר התורה הייתה מוגבלת מעצם טבעה גם מבחינה כמותית וגם מבחינת הזמן שבו עדיין היה תוקף לזכרו החי של "החפץ חיים". לפיכך לא היה אפשר לזנוח את ההתרמות הקבועות לוועד הישיבות, שכן הן היו אמורות להוסיף ולהחזיק את הישיבות לאחר סיום פרק כתיבת הספר. דומה אפוא שהרבנים ראו ברעיון כתיבת ספר התורה רק מעין ציצים ופרחים להחלטות בעניין הרחבת התפוצה של הקופסאות והדרישה לקיים את תקנות ועד הישיבות.⁸⁴ אולם לא כך קיבל זאת הציבור, משאך נודע לו על רעיון כתיבת הספר. על השתלשלות האירועים בעקבות דרשתו של הרב פיין דווח בעיתון האורתודוקסי הוילנאי "דאָס וואָרט": "הידיעה על אודות ספר התורה של כלל-ישראל הרשימה מאוד את הציבור העצום שמילא את בית הכנסת, נפוצה מהר ועוררה התעניינות גדולה והערכה. בוועד הישיבות כבר נרשמו פניות רבות של אישים שביקשו לקנות אותיות, מילים ופסוקים בספר התורה של כלל-ישראל, וכן דרישות חדשות רבות לקופסאות של ועד הישיבות".⁸⁵

מעודד מההתעניינות הרבה מיהר ועד הישיבות ופנה אל סופרים ורבנים כותבי מאמרים וביקשם לכתוב בעיתונים על דבר ההחלטה.⁸⁶ זמן קצר לאחר מכן פורסם הכרוז החגיגי שעליו הוחלט בהתייעצות הרבנים בחתימת יותר משלוש מאות רבנים מחבל הקרסי:

ולמען הקים מצבת-זכרון לנשמת גאון וצדיק, קדוש עליון, אשר מסר נפשו כל ימי חייו על התורה ללמדה לישראל ולהפיצה בין שדרות העם החלטנו שכל בית ישראל המתאבלים אל הלקח מאתנו אותו צדיק יכתבו ספר תורה על שמו, היינו שאחינו בית ישראל בכללו ישתתפו בכתיבת הספר-תורה הלזו לשמו ולזכרו. לא להעמיד ציונים באנו, כי "אין עושין נפשות לצדיקים, שדבריהם הם זכרונם", רק להעמיד מצוות – לזכות עם ישראל בכתיבת ספר תורה כללית... והיתה זאת לנו למזכרת עולמים לרבנו זצ"ל שיצאה נשמתו בטהרה ביום ו' ערב שבת קודש לסדר "ועתה כתבו לכם את השירה הזאת" ולזכות מיוחדת לנשמתו ולנו שיזכה כלל ישראל פלו להשתתף יחד במצות עשה הלזו. ועל ידי קניית "אות" אות י ב ה שלימה בספר-תורה הלא יקיים כל אחד המצות-עשה של כתיבת ספר תורה כפי המנהג לצאת בספר תורה של שותפות.⁸⁷

אופן הנצחה של "החפץ חיים" מצא ועד קהילת גרודנה, שאישר לזכרו מלגה חודשית קבועה לתלמיד הישיבה המקומית (בן-שמואל, 'גראָדנע', שם, עמ' 4).

84. גם בעיתונות הוילנאית התייחסו לכתיבת ספר התורה ברגשות מעורבים, מי ברצינות ומי בלעג (די פֿינערונגען אין ווילנע בײַם שרײַבן די ספֿר-תורה אויפֿן נאָמען פֿון חפֿץ חיים זצ״ל, גלובאָקער לעבן, 162 כ"ז בכסלו תרצ"ד, עמ' 4).

85. אַ גרויסע באַראַטונג (בתרגום מידיש).

86. טיוטת פניות אל שמונה סופרים ורבנים ואל סוכנות הידיעות יט"א מב' בכסלו תרצ"ד, פנקס עבודה, עמ' 4. נראה שהם לא מיהרו להיענות לבקשה, וכעבור שבועיים התלונן הרב אהרן קוטלר במכתבו אל הרב חיים עוזר גרודזנסקי מב' וישב תרצ"ד: "בכלל לא נראה שום עבודה בזה, גם תעמולה בעתונות לא נעשה" (ועה"י, 229).

87. 'קול קורא' מכסלו תרצ"ד (ההדגשות והפיזור במקור; ועה"י, 1217/8). היו רבנים שאיחרו לצרף את שמותיהם לכרוז (פנקס עבודה, כ"ג בכסלו, עמ' 16). הכרוז בלא רשימת הרבנים הופיע גם בד"ו, 478 (כ' בכסלו תרצ"ד), עמ' 3 ובכנסת ישראל [וילנה], יד (תרצ"ד), בעמוד אחורי. יצוין שכעבור זמן קצר מאוד עלתה זימה דומה להצלת ישיבת טלז שבליטא, וכעבור שנתיים – להנצחת הרב מאיר שפירא ('אידן שרײַבן אַ ספֿר-תורה צו ראָטעווען טעלזשער ישיבֿה', אידישער לעבן, ט"ז בטבת תרצ"ד [אוק"ל, 20651]; 'אַ ספֿר-תורה אויפֿן נאָמען פֿון הרב שפירא ז"ל', א"ע, 278 [א' דר"ח כסלו תרצ"ו], עמ' 2, בהתאמה).

מחיר כל אות בספר התורה החדש היה שני זהובים, ורכישת מילה שלמה העלתה את מחיר האות בה לשלושה זהובים. קניית אות זיכתה את הקונה ברישום שמו בספר זיכרון כלל-יהודי, שהתכוונו להניחו ב"ארון מיוחד על מקומו" של "החפץ חיים" ברדין.⁸⁸ חשבון ההכנסה הצפויה ממפעל זה היה פשוט: מכירת 304,805 אותיות ספר התורה הייתה אמורה להכניס רווח ברוטו של 600,000 זהובים לפחות!

ג. חגיגות פתיחת מגבית ה"ספר תורה"

ההתחלה החגיגית של כתיבת ספר התורה על-שם "החפץ חיים" ושל המגבית החדשה נקבעה ליום כ"ב בכסלו תרצ"ד.⁸⁹ בוועד הישיבות נבחר ועד הפועל וכן ועדות ביצוע שהיו אחראיות לארגון החגיגה, לתעמולה, להיבטים טכניים ולמגביות בעיר וילנה, והחלו הכנות קדחתניות לקראת האירוע.⁹⁰ אחד הצעדים המקוריים והמפתיעים היה הניסיון לגייס את הצעירים למגבית ספר התורה, וזאת מתוך הבנה שהצלחתה הייתה תלויה רבות בעבודה האנרגטית שלהם. הפנייה לא הייתה אל הנוער המסורתי דווקא אלא גם אל הסתדרויות שלא היו מזוהות עם עולם הדת והמסורת. אכן, אספה גדולה בהשתתפות הסתדרויות הנוער התכנסה ביום י"ב בכסלו באולם ועד הישיבות. באספה זו נידונו המשימות של הנוער, ולאחר ויכוחים ארוכים נבחר ועד הפועל וכן ועדות שהיו אחראיות לתעמולה ולהיבטים טכניים. בשבוע שנוטר עד לחגיגה דנו ועדות אלו בדרכים לעניין את חוגי הצעירים במבצע המגבית. אחד הגופים שמיד נענה לקריאות היה ההסתדרות הרביזיוניסטית "ברית החייל". היא החליטה לנדב את התזמורת שלה למעמד החגיגי של פתיחת המגבית.⁹¹

אולם לא רק הצעירים גויסו למפעל החדש. גם הנשים נקראו להשתתף בו ולנהל תעמולה בקרב חוגי נשים לקנות אותיות בספר התורה. במוצאי שבת י"ד בכסלו נערכה באולם ועד הישיבות אספת נשים גדולה, ובה הוחלט להצטרף באופן פעיל לעבודת המגבית ולצורך כך אף נבחר ועד נשים מיוחד.⁹²

88. 'קול קורא', שם. בכרוז זה לא הייתה התניה בין סכום הקנייה לרישום בספר הזיכרון. רק קול-קורא עממי שהורפס לאחר מכן ציין בפעם הראשונה כי קנייה של אותיות בסכום מינימלי של 36 זהובים מזכה ברישום שם הקונה בספר באותיות מוזהבות ('וועד ס' דארף האָבן אַ חלק אין דער "ספֿר-תורה" פֿון כלל-ישראל אויפֿן נאָמען פֿון הייליקן "חפֿץ-חיים צדוק"ל', ועה"י, 1207). התניה זו נשארה בתוקפה עד לסופה של המגבית (למשל: 'וועגן דער "חפֿץ-חיים" ס"ת אין דעם ספֿר הזכרון', ד"ו, 574 [י"ב בחשוון תרצ"ו], עמ' 1). הציון העמום למקומו של ספר הזיכרון לא היה מקרי, ועל כך כתב הרב אהרן קוטלר אל הרב חיים עוזר גרודזנסקי במכתבו מד' ויצא תרצ"ד: "כדאי שלא לפתור כעת את השאלה, והמתעסקים במכירת האותיות יוכלו להודיע כי אפשר שיהא מונח הפנקס בהאהל [שמעל הקבר]" (ועה"י, 887). מחירה של אות בארצות הברית היה חצי דולר (כנסת ישראל, שם, עמוד התוכן).

89. מודעה בד"ו, 478 (כ' בכסלו תרצ"ד), עמ' 1.

90. די גרויסע הכנות אין ווילנע צום התחלת הספֿר א.נ. פֿון חפֿץ חיים צדוק"ל, ד"ו, שם, עמ' 4 [להלן: די גרויסע הכנות]. וכך כתב יוסף שוב בטיטות תגובתו מי"ח בכסלו אל הרב אהרן קוטלר בעניין ירוזיו: "לעת עתה כל אשר בידנו ויותר מאפשרנו געשה, כי העבודה כל כך מרובה שאין לשער" (פנקס עבודה, עמ' 4).

91. די גרויסע הכנות. בחירת השירים והניגונים תואמה עם ועד הישיבות (פנקס עבודה, ט"ז בכסלו, עמ' 11 ב'). ברית החייל – איגוד רביזיוניסטי של חיילים יהודיים משוחררים, שברובם היו כוגרי תנועת הנוער בית"ר. האיגוד, שבראשו הועמד זאב ז'בוטינסקי, נוסד ב־1932, וסניפיו נפרסו גם בערים אחרות בפולין ועוד בארצות אירופה.

92. די גרויסע הכנות.

תכניות הוועדות החדשות למיניהן התרכזו בעיר וילנה ובהכנות לעריכת המגבית בקרב תושביה היהודיים. נכבדי העיר אף הודיעו מראש על נכונותם ליטול חלק פעיל במגבית זו. גם בקרב הציבור הווילנאי הרחב החלה ההתלהבות לקנות לה אחיזה. יחידים לא המתו עד לפרסום הרשמי של המגבית, אשר יועד למעמד ההתחלה החגיגית של כתיבת ספר התורה. הם באו אל משרדי ועד הישיבות כדי להקדים ולקנות אותיות והלכו ורכו ככל שקרב מועד החגיגה.⁹³ וכתב על כך תלמיד ישיבת רדין: "החגיגה האמתית כבר מתחילה לפני המעמד החגיגי... וזהו רגע מרומם כשיהודים רבים ובייחוד נשים עומדים כמו בתור כדי לקנות אותיות ב'ועד הישיבות'... נשים עניות שבקושי חסכו גרוש לגרוש עומדות ומתחננות: 'מכרו לנו אות!'... והן מתמלאות חדווה כשהן זוכות בזכות לחקוק את שמן בנצח".⁹⁴ ודומה שלאות ולמופת ליהודי וילנה עמדה רכישתו של הרב חיים עוזר גרודזנסקי, שהזמין מראש את הפסוק הראשון בתורה, והדבר נודע ברבים.⁹⁵

ביום י"ט בכסלו נערכה התכנסות רבנים מעיירות מחוז וילנה באולם הגדול של ועד הישיבות. כבר בראשית ההתכנסות הוצגו לפני הרבנים מצב השבר שחל בישיבות והפתרונות שאומצו. להתלהבות רבה זכה רעיון מגבית ה"ספר תורה". מיד הוחלט להרחיב את המגבית לעיירות הפרובינציאלי, וכל הרבנים קבלו עליהם להיות שותפים פעילים בתעמולה.⁹⁶

בשבת שלפני מעמד הכתיבה החגיגי נשלחו רבנים ודרשנים לבתי הכנסיות ולבתי המדרשות של וילנה. הם דרשו על מהותו של ספר התורה העומד להיכתב לזכרו של "החפץ חיים" וקראו למאזיניהם להשתתף בקניית אותיותיו.⁹⁷

במעמד החגיגי שתוכנן להיערך באולם הגדול של הקונסרבטוריון העירוני – סמוך למשרדי ועד הישיבות ברחוב קונסקה – הותר להשתתף רק לבעלי הזמנות. כמה אלפי הזמנות נשלחו לנכבדים ולעסקני ועד הישיבות וכן למאה רבנים מהעיר וילנה ומסביבתה. על הסדר באולם הופקדו חברים צעירים של הסתדרויות בעלות אופי מסורתי – "צעירי אגודת ישראל", "המזרחי" ו"תפארת בחורים".⁹⁸

93. שם; די פֿאַרבערײַטונגען צו דער פֿײַערליכער התחלה פֿון שרײַבען די ספֿר־תורה אויפֿן נאָמען פֿון "חפֿץ־חיים" זצ"ל אין ווילנאָ, הײַנט, 280 (י"ט בכסלו תרצ"ד), עמ' 4 [להלן: די פֿאַרבערײַטונגען]. גם בכתב הופנו אל הרב חיים עוזר גרודזנסקי בקשות לרכישה (פנקס עבודה, עמ' 15).
94. א"י [אהרן יעקב] לאַזאַוויק, 'ווען דער חפֿץ חיים האָט אויפֿגעלעבט...', ד"ו, 479 (כ"ז בכסלו תרצ"ד), עמ' 4 [להלן: ווען דער חפֿץ חיים] (בתרגום מיידיש). הכותב גם שימש עיתונאי קבוע בשבועון "דאָס וואָרט".
95. 'די אימפּאָזאַנטע פֿײַערליכע התחלה פֿון דער כלל ישראל ספֿר תורה א.ג. פֿון "חפֿץ חיים" זצוק"ל אין ווילנא, שם [להלן: די אימפּאָזאַנטע פֿײַערליכע התחלה], עמ' 1.
96. 'דער גרויסער רבנים־צוזאַמענפֿאַר פֿון ווילנער וואָיעוואודסטווע', ד"ו, 478 (כ' בכסלו תרצ"ד), עמ' 1. רשימת הרבנים מופיעה בפנקס עבודה, עמ' 9-12.
97. די גרויסע הכנות.
98. די פֿאַרבערײַטונגען; די פֿײַערונג פֿון התחלת־הספֿר, ד"ו, 478 (כ' בכסלו תרצ"ד), עמ' 4 [להלן: די פֿײַערונג].

תמונה 4: הזמנה למעמד פתיחת מגבית ה"ספר תורה" בוולנה (ועה"י, 1217/8)

כבר זמן ניכר לפני השעה היעודה זרמו אנשים רבים לאולם הקונסרבטוריון ויצרו דוחק רב בכניסתו. האולם התמלא במהירות רבה ביותר, ומאות נשארו מחוצה לו מחוסר מקום.⁹⁹ על אף הצפיפות נשמר הסדר היטב בידי הסדרנים הצעירים. וכך תוארה התמונה בתוך הקונסרבטוריון:

בפינות האולם ניצבים שולחנות שלידם נדחקים אנשים מבעוד זמן כדי לקנות אותיות או מילים בספר התורה של "החפץ חיים"... על הבימה הגדולה יושבים בכמה שורות יותר ממאה רבנים מוולנה ומהפרובינציה. ברקע – תמונה גדולה של "החפץ חיים" צוק"ל, מוארת משני צדדיה בשתי נברשות. ליד שולחן העיתונות בפינת הבימה עומדים שליחי כל העיתונות הוולנאית והוורשאית. בין האורחים נראים נציגים של הקהילה הוולנאית ושל כל מיני ארגונים וכן שליחים של קהילות רבות מנפת וילנה ומנפות מרוחקות יותר כגון גרודנה וביאליסטוק. האווירה חגיגית עד מאוד. מזמן לזמן מנגנת התזמורת של "ברית תרומפלדור" מנגינות המשרות שלוהה מיוחדת על הקהל הגדול.¹⁰⁰

הרב חיים עוזר גרודזנסקי, שנשא את נאום הפתיחה, הדגיש כי מצבן הרוחני של הישיבות אינו גרוע יותר ממצבן לפני חמישים שנה, אך מבחינה חומרית הן מצויות בשבר עמוק מחמת התייבשות כל המקורות החיצוניים והיחלשות השמירה הפנימית על תקנות ועד הישיבות. את דבריו אלו סיים

99. די פֿײַערונג; ווען דער חפץ חיים. ריבוי האנשים שנשארו ברחוב מחוץ לקונסרבטוריון נזכר גם בדברי הרב מיכל יהודה ליפקוביץ, תלמיד ישיבת רמילה באותם ימים, בתוך העתק מרשימות חתנו הרב בנימין קורלנסקי (תודתי לשלמה הופמן).

100. די אימפאָזאַנטע פֿײַערליכע התחלה, עמ' 1 (בתרגום מיידיש). והוסיף בפיוטיות אהרן יעקב לוזביק: "האולם כבר מלא עד אפס מקום. יהודים התקשטו כביום חג, ברעד קדוש בנשמות הם קורנים בחדווה ומחכים לרגע הגדול והקדוש, אשר יישאר לזיכרון נצח!" (ווען דער חפץ חיים, בתרגום מיידיש).

בחידוד: "באמצעות התורה שבכתב, מההכנסות מספר התורה, אנו רוצים עתה להציל מאבדון חס־שלום את הישיבות שמקיימות את התורה שבעל־פה".¹⁰¹ בין הנאומים לברכות נערכה אזכרה לנשמת "החפץ חיים", והיא עוררה התרגשות רבה. בהפסקה שהוכרזה ניגש הקהל לשולחנות כדי לקנות אותיות לקול נגינת תזמורת "ברית החייל".¹⁰²

לאחר ההפסקה הקריא שמואל גריינימן, מראשי ועד הישיבות, את הרכישות הגדולות של היום. קהילת וילנה, למשל, קנתה את הפסוק "הקהילו אלי את כל זקני שבטיכם", ואילו "החלוץ המזרחי" – את הפסוק "נעבור חלוצים לפני ה'". קהילות רבות בפרובינציה הודיעו גם הן על הזמנות גדולות של פסוקים ואותיות.¹⁰³

באולם הוכרז על כתיבת המילה הראשונה בספר התורה. המעמד המיוחד במינו תואר במילים אלו: "בתחושת חרדת קודש קם הקהל העצום ממקומו, ובשקט הרב שהשתרר פותח הסופר ר' זלמן קָסֶל נ"י במילים: 'הריני מוכן ומזומן'. לאחר כתיבת המילה 'בראשית' המגיד הרב זוכוביץ' מכריז 'מזל טוב', וכל הקהל חוזר על קריאה זו. התזמורת מנגנת מרש שמח והתלהבות הקהל מגיעה לשיא. רבים יוצאים בריקוד. המוזיקה והריקודים אורכים זמן רב..."¹⁰⁴.

הנאומים הארוכים והשעה המאוחרת אילצו את המארגנים לדחות את המשך המעמד החגיגי למחר.¹⁰⁵ חגיגת היום השני כבר נערכה באולם הגדול של ועד הישיבות. גם הפעם התמלא האולם עד אפס מקום, ואת הנאומים נשאו בייחוד רבנים מהפרובינציה.¹⁰⁶ וסיכם את המעמד החגיגי אחד הכתבים:

ההתחלה החגיגית של ספר התורה של כלל־ישראל על־שם "החפץ חיים" זצוק"ל עשתה רושם יוצא מן הכלל. מזה זמן רב לא ידעה וילנה רגעים נעלים כאלה... היה זה ערב של התרוממות רוח אמתית, של שמחה יהודית מקורית הנדירה כל כך למרבה הצער בימינו אלה... ערב שהראה כי עדיין "לא אלמן ישראל" ! שעמוק בכל הלבבות היהודיים בלא תלות בנטייה או בגישה שוכנת רוח היהדות האמתית, המקורית והלא־מסולפת, ושהתורה היא עדיין הכוח הגדול אשר מעיר ומלהיב את הנשמות היהודיות.¹⁰⁷

אכן, מעמד הפתיחה טבע רושם עמוק בלבבות המשתתפים בו. רושם זה בא על ביטוי גם בלשון החריגה ומלאת ההתלהבות של רבנים ופובליציסטים אשר תיארו את החגיגה במילים כגון "התעוררות מונומנטלית", "מפעל גרנדיוזי" או "חזרה להר סיני, קבלה חדשה בזעיר אנפין של

101. די אימפּאָזאַנטע פֿייערליכע התחלה, שם (בתרגום מיידיש).

102. שם, עמ' 4.

103. די אימפּאָזאַנטע פֿייערליכע התחלה פֿון דער כלל ישראל ספֿר תורה א.נ. פֿון "חפץ חיים" זצוק"ל אין ווילנא (המשך), ד"ו, 480 (ד' בטבת תרצ"ד) (להלן: די אימפּאָזאַנטע פֿייערליכע התחלה – המשך), עמ' 1. גם לאחר מעמד חגיגי זה דנו ועדי קהילות באספותיהם באופן השתתפותם במגבית, וועדים הודיעו על קניות נכבדות של אותיות. למשל, ועד הקהילה של ברנוביץ' קנה עשרים וחמש אותיות ('באַראַנאָוויטשער קהלה קויפֿט 25 אותיות', ד"ו, 479 [כ"ז בכסלו תרצ"ד], עמ' 4).

104. די אימפּאָזאַנטע פֿייערליכע התחלה – המשך, שם (בתרגום מיידיש).

105. שם, עמ' 4.

106. די המשכִים פֿון דער זונטאָגדיקער התחלה־פֿייערונג, ד"ו, 480 (ד' בטבת תרצ"ד), עמ' 4.

107. די אימפּאָזאַנטע פֿייערליכע התחלה, עמ' 1 (בתרגום מיידיש).

התורה".¹⁰⁸ ויותר מכול חזרו ונשנו ביטויים שהביעו את צריכת החגיגה בזיכרון לשנים רבות.¹⁰⁹ אולם על ייחודיותו של המעמד עמד הרב חיים עוזר גרודזנסקי בכתבו לגיסו "שהיתה פה חגיגה נהדרת מהתחלת כתיבת ספר תורה על שם הגאון הצדיק חפץ חיים זצ"ל... החגיגה היתה קידוש השם, כי נתאספו כל המפלגות מקצה העם ועד קצהו".¹¹⁰

דומה שהתלהבות הציבור עוררה גם את העסקנים להתנדב למגבית ואף את הרבנים למהר ולמלא את התחייבויותיהם, ורבים פנו לוועד הישיבות בבקשות לחומר תעמולה ולהוראות מתאימות כדי להתחיל בעשייה.¹¹¹ ההתלהבות אחזה גם בנציגי קהילות שהשתתפו במעמד החגיגי בוילנה, והם הביאו את הרשמים העזים לשולחיהם. תיאוריהם עוררו רצון לערוך מעמדות דומים גם מחוץ לוילנה.¹¹² העיר הגדולה הראשונה שבה הוחלט לקיים חגיגה כזאת הייתה גרודנה.¹¹³ ולא מקרה הוא. האספות הפומביות הראשונות לפרסום הקמת ועד הישיבות בשנת תרפ"ד נערכו גם כן בסדר זה – תחילה וילנה ולאחריה גרודנה, ואף "החפץ חיים" היה פונה בכל המגביות הגדולות שלו תחילה לוילנה ומיד אחר כך לגרודנה.¹¹⁴ באספה גדולה בקהילת גרודנה נבחר ועד בן שלושים איש בראשות ראש הישיבה הרב שמעון שקופ, ותפקידו היה לארגן את החגיגות בעיר. הן היו אמורות להתחיל ברוב טקסיות באולם איגוד הסוחרים ביום ו' בטבת – שבועיים לאחר החגיגה בוילנה – ולהימשך כמה שבועות בבתי המדרשות הגדולים של העיר.¹¹⁵

בשבת שלפני מעמד החגיגה נישאו נאומים בכל בתי הכנסת בגרודנה, והקהל התבקש להיענות לקריאת ההשתתפות בספר התורה על-שם "החפץ חיים". במוצאי אותה שבת נערכה בעיר אספת

108. שני הראשונים אצל יעקב מאוושאוויץ (רבה של ברסטוביץ-גדולה), 'זאלן מיר שאַפֿן אַ פֿאַרבאַנד להחזקת הישיבות!'; ד"ו, 480 (ד' בטבת תרצ"ד), עמ' 2; השלישי אצל 'גאָרדין', 'צוריק צום באַרג סיני', שם (כולם בתרגום מיידיש).

109. למשל: 'לקהל המתפזר היה הרושם שהחגיגה הגדולה, אשר הפכה להפגנת תורה ענקית והביאה כבוד גדול לעירנו, תישאר לזיכרון לשנים רבות מאוד' (די אימפּאַזאַנטע פֿייערליכע התחלה – המשך, עמ' 4, בתרגום מיידיש); "... התחלת הספר החגיגי בוילנה, שזכרה יישאר טבוע עמוק בלבבות של כל אלה שהייתה להם הזכות להשתתף בה..." (ג' אַבראַמאָוויטש, 'וויילנאָ ווּוּרדנאָ', ד"ו, 480 (ד' בטבת תרצ"ד), עמ' 3 [להלן: אַבראַמאָוויטש], בתרגום מיידיש).

110. מכתבו אל הרב יצחק קוסובסקי מ"א בטבת תרצ"ד, יעקב קוסובסקי-שחור, אגרות ר' חיים עוזר: קובץ אגרותיו של מרן רשכבה"ג הגאון רבי חיים עוזר בהג"ר דוד שלמה גראדזענסקי זצ"ל, א, בני-ברק תש"ס [להלן: קוסובסקי-שחור], עמ' רכא-ב.

111. 'תשובה לרבים', ד"ו, 479 (כ"ז בכסלו תרצ"ד), עמ' 1.

112. פניות של יוסף שוב אל עסקני הערים ביאליסטוק וגרודנה להיערך לחגיגות בעריהם היו כבר זמן ניכר לפני המעמד החגיגי בוילנה (פנקס עבודה, ה' בכסלו, עמ' 6; ח' בכסלו, עמ' 7).

113. קדמה לה בשבוע אחד ברנוביץ', אך מחמת גודלה של עיר זו לא זכה בה המעמד החגיגי להד רחב (ולראיה, נמכרו בה אותיות בסכום של 1400/1500 זהובים בלבד [פנקס עבודה, טבת, עמ' 45]); ראו כתבותיהם של ש' ווילנער, 'דער גרויסער אינטערעס פֿאַר דער חפֿץ חיים ס"ת' ושלמה פֿוקסמאַן, 'די אַקציע פֿאַר דער כלל-ישראל ספֿר-תורה א.נ. פֿון "חפֿץ חיים" וצוק"ל אין באַראַנאָוויטש', ד"ו, 481 (י"א בטבת תרצ"ד), עמ' 6, בהתאמה. לעומת זאת, מעמד הפתיחה בעיר הגדולה ביאליסטוק התאחר עד ליום כ"ו בשבט (ש' ראָכעלסאָן, 'די גראַנדיעזע ספֿר תורה-פֿייערונג אין ביאַליסטאָק', שם, 488 [א' באדר תרצ"ד], עמ' 1 [להלן: ראָכעלסאָן]).

114. אַבראַמאָוויטש.

115. 'די הכנות אין גראַדנאָ', ד"ו, 480 (ד' בטבת תרצ"ד), עמ' 1.

נשים גדולה. הן הודיעו על נכונותן לפעול עם הוועד המקומי הנבחר, וכמה מהן מיהרו והזמינו אותיות של שמוותיהן. למחרת גם צבאו רבים מבעלי-הבתים המקומיים על משרד הוועד כדי לקנות אותיות לפני מעמד החגיגה הרשמית.¹¹⁶

שעה לפני הזמן המיועד כבר נאסף קהל גדול בכניסה לאולם איגוד הסוחרים. על הסדר התארגנו לשמור "ברית החייל", "צעירי אגודת-ישראל" ו"החלוץ המזרחי" יחד.¹¹⁷ וכך תוארו ההתרחשויות עם פתיחת השערים:

בתוך חצי שעה כל האולם מתמלא, ותזמורת מכבי האש בהרכבה המלא מנגנת יצירה שהותאמה לפתיחה. אבל זרם האנשים לאולם אינו פוסק. הסדרנים בקושי מצליחים להרגיע את הקהל ולשמור על הסדר. לבסוף נראה באולם ראש ישיבת גרודנה עטור הזקן האפור הגאון ר' שמעון שקופ. כל האנשים באולם קמים ממקומותיהם, והתזמורת מנגנת לכבודו "בואכם לשלום" לבבי. כשהמסך מורם מיד המבט נופל על תמונתו האמנותית הנהדרת של "החפץ חיים" זצ"ל, הקבועה בתוך מסגרת, כשנורות דולקים משני צדדיה. הרב שקופ פותח את החגיגה בפסוק "ויהי בישורון מלך בהתאסף ראשי עם". הוא מזכיר את ההחלטה שנתקבלה בוילנה בדבר כתיבת ספר תורה על-שם "החפץ חיים" זצ"ל, אשר צריכה להתממש בצורת מגבית עממית לקיום מוסדות התורה שבעבורם פעל "החפץ חיים" כל ימי חייו. הדובר מביע את תקוותו כי גרודנה תלך בדרכה של וילנה, וכולם בוודאי יטלו חלק בספר התורה ברישום שמוותיהם בו.¹¹⁸

לאחר כל סדרת נאומים והקראת ברכות – בהן ברכות של נציגי "המזרחי", הרביזיוניסטים, "ברית החייל", "אגודת-ישראל" ו"צעירי אגודת-ישראל" – הוכרזה הפסקה והקהל ניגש אל השולחנות לקנות אותיות לקול צלילי התזמורת. תלמידי ישיבת גרודנה קנו את האותיות "שמעון יהודה הכהן" על-שם רבם, "החלוץ המזרחי" – את המילה "חלוץ", ו"המזרחי" – את המילה "מזרח". נכבדים גרודנאים קנו פסוקים שלמים, אך היו גם קניות שלא התממשו לאחר שפסוקים מבוקשים כבר נמכרו בוילנה או במקומות אחרים.¹¹⁹

גם בגרודנה טבעו החגיגות רושם רב בציבור, ושוב חזרו הביטויים החריגים כגון: "זמן רב מאוד לא תשכח גרודנה את אוירת החג הזאת, שהכניסה זרם חיים... והראתה לעולם שכל זמן שהעם היהודי מחזיק בתורתו הוא בטוח בקיומו".¹²⁰ אולם לא רק הציבור התרשם עמוקות מהאירועים החגיגיים. דומה שגם ראשי ועד הישיבות צפו במתרחש בהפתעה גמורה; הם נדהמו מתגובות הקהל, ואת תחושותיהם ביטא שמואל גריינימן, שנשלח כנציג הוועד למעמד בגרודנה: "כשהועלה רעיון כתיבת ספר התורה על-שמו של 'החפץ חיים' זצ"ל בהתייעצות שהתקיימה בוועד הישיבות לפני כמה שבועות בוילנה, הוא זכה באופן טבעי להסכמת כולם. אולם אף היוזמים

116. 'די גרויסע ספר תורה פֿייערליכקייטן אין גראָדנאָ', שם, 481 ("א בטבת תרצ"ד), עמ' 3.

117. שם.

118. שם (בתרגום מידיש).

119. כך נענתה בשלילה הבקשה לקנות את הפסוק "לישועתך קיויתי" בגלל שפסוק זה כבר נמכר בחגיגה הווילנאית, וכך אירע לבקשת נכבד לקנות את הפסוק "מאשר שמנה לחמו" על שמו, כשהתברר שפסוק זה כבר נמכר בברנוביץ' (שם).

120. שם (בתרגום מידיש).

והיוצרים של הרעיון המקורי לא העלו בדעתם שהמגבית תזכה להד חזק כל כך ולהתעניינות של כל יהודי העולם, ושככל שיעבור הזמן כן תעלינה ותגדלנה ההתעניינות וההשתתפות כאילו גלי האוויר היו מפיצים את הרעיון דרך הרדיו לכל חלקי העולם.¹²¹ דומה שתגובת הקהל המפתיעה, החגיגות שהקרינו האנשים במעמדות הפתיחה והדרישה הגוברת של עשרות ערים ועיירות בקרסי לשלוח אליהם נציגים של המרכז כדי לקיים שם מפגני מכירת אותיות הרשימו מאוד את שמואל גריינימן.¹²² הוא חש כי המגבית הולכת ומקבלת גוונים של תנועה עממית. אולם הוא גם שם לב לתופעה חדשה, שכבר עמד עליה, כאמור, הרב חיים עוזר גרודזנסקי, וכך התבטא:

אם היה אפשר לחשוב שרק וילנה מסוגלת להוסיף אווירת יום־טוב לחגיגות ספר התורה של "החפץ חיים", באה גרודנה ובמובן מסוים עברה את אחותה המבוגרת וילנה. החגיגות של כתיבת ספר התורה בוילנה באמת הייתה מעוררת רושם. האולם המלא והמספר הרב של האנשים מחוץ לאולם, צעירים ומבוגרים בלא הבדל של השתייכות מפלגתית ונטייה, כל אלה הם ככלות הכול חצאי מופתים בפיצול שלנו, בפירוד־הלבבות הגדול השורר בעת האחרונה ברחוב היהודי... ובכל זאת היה אפשר לחוש שלא רק שגרודנה לא נשרכה מאחור, אלא שבמובנים מסויימים היא הלכה קדימה. למותר להזכיר את השתתפות רבני הסביבה, שבאמת בוילנה יוצגו במספר יחסי גדול יותר, אך בגרודנה היה יחס גדול בהרבה של האינטליגנציה ושל בעלי המקצועות המדופלמים. מהנדסים, עורכי־דין, תעשיינים גדולים, הנהלת העיר, כולם באו לבושים חגיגות למעמד הפתיחה וכולם השתתפו במגבית.¹²³

ועד הישיבות ארגן מגביות חגיגות גם בעיירות הפרובינציה. אף בהן נצפתה אותה תופעת אחדות. בקלצק, למשל, שנודעה בזכות הישיבה הגדולה אשר שכנה בה, נערך מעמד פתיחת המגבית בד בבד עם המעמד בגרודנה. באולם הגדול של ישיבת קלצק נאסף קהל רב ומגוון באווירה מרוממת וחגיגת. לשולחנות מכירת האותיות נדחקו רבים מכל החוגים והזרמים, וכל קונה זכה ב"מי שברך" מלווה בנגינת התזמורת. המגבית הצליחה ונמכרו כאלף אותיות, אך תשומת הלב הופנתה לתופעה החדשה, כמו שציין אחד הנוכחים: "הרבה, הרבה זמן תישמר החגיגה בזיכרון. כמו בערים אחרות בדיוק, מחתה החגיגה בעירנו את שנאת המפלגתיות המזוהמת ואת הבדלי המעמדות, שירשה את יחסי העוינות בין יהודי ליהודי ואיחדה את כולם כאחים נאמנים".¹²⁴

ואותם ביטויים ממש הופיעו גם בעיירות הקטנות. במוש הזעירה, הסמוכה לברנוביץ', נערך מעמד הפתיחה ביום כ"ד בטבת בבית המדרש המקומי. התושבים מילאו אותו עד אפס מקום. תזמורת בית"ר הנעימה בנגינותיה, ובין המברכים היו נציגי בית"ר, מכבי, החלוץ והציונים הכלליים. לשולחנות המכירה נדחקו אנשים מכל העברים, וכמו במקומות אחרים גם במוש קנתה בית"ר את אותיות השם זאב ז'בוטינסקי ואילו מכבי את אותיות השם מכבי. התוצאות המצוינות של מכירת האותיות הדהימו את כל הנוכחים שהיו מודעים היטב לעוני תושבי העיירה. ובדומה

121. במאמרו 'נאָר געדולד', ד"ו, 481 (י"א בטבת תרצ"ד), עמ' 3 [להלן: נאָר געדולד] (בתרגום מידיש).
122. על הדרישות הרבות ועל הקושי הטכני להיענות להן בתוך זמן קצר ראו 'קאָמוניקאַט פֿון דער צענטראַלע פֿאַר שרייבן די "חפץ חיים" ספֿר־תורה אין ווילנע', שם [להלן: קאָמוניקאַט פֿון דער צענטראַלע].
123. נאָר געדולד (בתרגום מידיש).
124. ט' ישראל, 'ווייטערע ספֿר־תורה פֿייערונגען: אין קלעצק', ד"ו, 483 (כ"ה בטבת תרצ"ד), עמ' 3 [להלן: ישראל] (בתרגום מידיש).

לשאר המקומות גם כאן בסיום הערב יצא כל הקהל בריקוד נלהב לקול צלילי התזמורת.¹²⁵

ד. יישום מגבית ה"ספר תורה"

על אף ההתלהבות הרבה שנגלתה במעמדות החגיגיים והנכונות בהם לקנות אותיות בספר התורה על-שם "החפץ חיים", לא היה די במופעים ובחגיגות כדי להשיג את מטרת המגבית. היקפה הצפוי חייב את ועד הישיבות להתארגנות מיוחדת שדמתה במאפייניה להיערכות "תרומת השקל". אכן, למען המשימה המורכבת הוא טרח ויסד ועד נפרד, "ועד לכתיבת ספר תורה על יד ועד הישיבות".¹²⁶ אף עסקני העיירות התבקשו להקים ועדים מקומיים מיוחדים למגבית ה"ספר תורה", ובהם "פנים חדשות" ולא רק החברים הקבועים והמוכרים של ועדי הישיבות.¹²⁷

היצירתיות של ועד הכתיבה החדש נתגלתה בפיתוח אופני ההנצחה. הוא ניסה לשכנע את רוכשי האותיות לזכות גם את בני המשפחות שלהם בקניית האותיות של שמותיהם:

מי מכם לא שמע את שמו של "החפץ חיים", ששמעו הלך מסוף העולם ועד סופו? מי מכם לא נסע פעם אל "החפץ חיים" וז"ל לבקש ברכה לבריאיות, פרנסה וכדומה? ברישום שמכם בתורה קדושה זו, שכלל-ישראל כותב עתה על-שם "החפץ חיים" וז"ל, מתברכים אתם בביתכם... היום יש לנו הזדמנות להתברך באותן ברכות - כשנרשום את שמותינו בספר תורה זה של החפץ חיים ובפנקס שיימצא בסמוך לספר התורה.¹²⁸

ועד הכתיבה נדרש לתאם תיאום מלא בין נציגיו כדי למנוע מכירת אותיות חופפות במקומות מרוחקים זה מזה. היו שקנו אותיות ומילים שלמות על שמות בני משפחותיהם והיו שאף עשו זאת על שמות חבריהם העומדים להינשא.¹²⁹ אך טבעי היה הביקוש לשמות ופסוקים מסויימים, וקרו לא מעט מקרים של בקשות לקניית מילים או פסוקים שכבר נמכרו.¹³⁰ כך אף אירע להזמנתו הנזכרת של הרב חיים עוזר גרודזנסקי. למעמד הפתיחה החגיגי בוויילנה הגיע מברקו של הרב יוסף יצחק שניאורסון, הרבי מלובביץ', ובו הזמין כמה פסוקים. אולם הייתה לו גם בקשה מאת הרב גרודזנסקי - שישחרר לו מתוך הזמנתו את האות יו"ד הראשונה שבתורה...¹³¹ וככל שהמגבית התקדמה, כן

125. נ"ש, 'ספר-תורה פנייערונגען: אין מוש', שם, 488 (א' באדר תרצ"ד), עמ' 4.

126. הוועד כבר נזכר בכתבה מז' בטבת תרצ"ד ('אויפֿרוף פֿון ר' חיים עוזר גראָדזענסקי פֿאר דער ספֿר-תורה-אַקציע א.נ. פֿון חפֿץ חיים ז"ל', היינט, 295 [נ' בטבת תרצ"ד], עמ' 2 [להלן: 'אויפֿרוף פֿון ר' חיים עוזר']).

127. בנימוק "שאז נעשה הדבר יותר בפומבי ובהמון חוגג" (מכתב ועד הכתיבה אל הרבנים והעסקנים מר"ח שבט תרצ"ד; תצלומו אצל נשרי, א, בני-ברק תשנ"ח, עמ' 379).

128. 'אויפֿרוף פֿון קאָמיטעט אויף צו שרייבן די ספֿר תורה אויפֿן נאָמען פֿון חפֿץ חיים זצוק"ל' בחתימת הוועד (ועה"י, 1207; בתרגום מיידיש). אכן, לקראת מסעות התרמה של שלוחי הוועד הודגשה ההמלצה לקנות אותיות בשביל בנים שגרו במקומות אחרים ולמען הורים שלא היו עוד בין החיים (טופס מכתב של ועד הישיבות אל תושבי בריסק מז' בשבט תרצ"ד [שם, 49]).

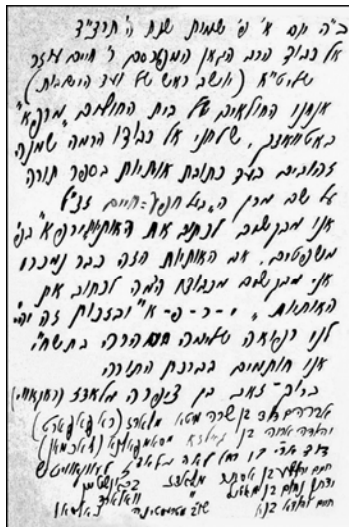
129. למשל, בקשת פנחס וייצר מצ'בניץ לקנות אותיות של שמות בני משפחתו (פנקס עבודה, עמ' 16); רכישת האותיות א' וח' לכבוד אירסי אייזל קוסטיוקובסקי וחייה גורדון (בתו של ראש ישיבת לומז'ה) בידי קרובי החתן (ד"ו, 481 [נ"א בטבת תרצ"ד], עמ' 1).

130. 'אַכטונג', ד"ו, 479 (כ"ז בכסלו תרצ"ד), עמ' 1; פנקס עבודה, ד' בטבת, עמ' 25ב', 26.

131. די אימפּאָזאַנטע פֿייערליכע התחלה - המשך, עמ' 1.

רבו הפסוקים והמילים שהוזמנו ונקנו.¹³² בקשות שהגיעו מעיירות לחצו על הוועד לקיים אצלן את מפגני פתיחת המגבית מוקדם ככל האפשר מחשש למחסור במילים ובאותיות רצויות בבוא העת.¹³³ כדי לעשות סדר ולמנוע התנגשויות נמצא פתרון בהקצאה מיוחדת לכל אתר של פרקים או פסוקים מספר התורה, ורק מתוך אלה יכלו נציגי הוועד למכור אותיות לקהל המקומי.¹³⁴

אולם תכנון ההקצאות לא היה פשוט כל כך. קניית אותיות לא נעשתה רק ביזמה אישית של יחידים. הרבי מלובביץ' במברקו הנזכר למעמד הפתיחה החגיגי בוילנה קרא לכל מוקיריו לקנות אותיות במספר רב ככל האפשר,¹³⁵ ובוועידה הארצית הרביעית של "אגודת-ישראל" בפולין, שהחלה ביום כ' בטבת תרצ"ד בוורשה, הוחלט שכל החברים ייטלו חלק בספר התורה וכל ארגון ומוסד אגודאי יקנה פסוק, מילה או אות אחת לפחות בספר.¹³⁶ לא תמיד ידע אפוא ועד הכתיבה להעריך אל נכון את נכונות קניית האותיות והמילים בכל מקום ומקום, והיו מקרים שבהם התושבים קנו את כל האותיות שהוקצו לעיירתם. במעמד הפתיחה בנמנצ'ין, למשל, התברר עד מהרה שכל המכסה הושלמה בה בעת שקהל גדול עדיין המתין לתורו לקנות אותיות.¹³⁷

בקשות מיוחדות של קונים הופנו אל ועד הכתיבה בוילנה, והוא לבדו הוסמך לחרוג מהקצאת האותיות הראשונית ולהיענות לפניות שביקשו להנציח שמות בפסוקים נבחרים. אכן, הוועד קיבל בקשות לא מעטות כאלה. קבוצה של שבעה חולים מבית החולים "מרפא" באוטווצק, למשל, ביקשה לקנות את האותיות "רפא", והוסיפה את התקווה "ובזכות זה יהיה לנו רפואה שלימה במהרה בתוך שאר חולי ישראל".¹³⁸

תמונה 5: בקשה מיוחדת של חולים

מאוטווצק לרכישת אותיות (ועה"י, 458)

132. כך, למשל, קרה לנציגי קהילת נוברדוק, שהזמינו את המילים "מורשה קהילת יעקב" ונאלצו להחליפן במילים "ושפטו את העם בכל עת" (גרשם, 'ספר-תורה פניערונגען: אין נאואראדאק', ד"ו, 488 [א' באדר תרצ"ד], עמ' 3 [להלן: גרשם]).
133. קאמוניקאט פון דער צענטראלע.
134. נציגי הוועד והמוכרים צוידו בהוראות מיוחדות לשיטת העבודה, בגיליונות הפסוקים שהוקצו להם ובתשובות לשאלות אפשריות (ועה"י, 1207).
135. די אימפאזאנטע פניערליכע התחלה - המשך, עמ' 1.
136. די אגודה קאנפאָרענץ אין וואַרשא אין די כלל-ישראל ספר-תורה, ד"ו, 484 (ג' בשבט תרצ"ד), עמ' 1.
137. 'ספר-תורה פניערונגען: אין נעמענצין', שם, עמ' 4. כל מכסת האותיות נקנתה גם בוולצ'ין ("א היימישער", 'ספר-תורה פניערונגען: אין וואַלטשין', שם, 488 [א' באדר תרצ"ד], עמ' 4) ובולפּה ("א וואַלפּער", 'ספר-תורה פניערונגען: אין וואַלפּא', שם, 493 [ז' בניסן תרצ"ד], עמ' 4). ברוש נמכרו אותיות שמספרן היה כפול מן המתוכנן ("א אורח", 'ספר-תורה פניערונגען: אין ראש', שם).
138. גלוייתה אל הרב חיים עוזר גרודזנסקי מא' שמות תרצ"ד (ועה"י, 458).

מלבד הטיפול השוטף בבקשות המיוחדות נאלץ הוועד לעתים גם לעסוק בסחר-מכר ולשוב ולקנות אותיות מאנשים שכבר קנו אותן. יעקב הלפרן מתל-אביב, למשל, ביקש לקנות אותיות בסכום נכבד מאוד של 900 זהובים. בהזמנה שלו היה גם הפסוק "ויאמר יעקב אל יוסף: אל שדי נראה אלי בלוד בארץ כנען". והנה השם יעקב בפסוק זה כבר נמכר ליהודי מגרודנה. ועד הכתיבה נאלץ לנהל מו"מ כספי עם הקונה הגרודנאי, ורק לאחר שהוא הסכים להחזיר לוועד את המילה התאפשרה הקנייה התל-אביבית הגדולה.¹³⁹

ריבוי האותיות והקונים חייב את הוועד לשמור על סדר מרבי. את קוני האותיות רשם הוועד בחמישה כרכים ארוכים וצרים שבהם נכתבה התורה לאורך, כשבכל שורה הופיעה אות אחת בלבד – ולידה שם הקונה.¹⁴⁰ כל קונה בפולין ומחוצה לה קיבל מהוועד תעודה צבעונית כחתימה מודפסת של הרב חיים עוזר גרודזנסקי, שבה צוינו שמו של הקונה והאות הנבחרת מפסוק בתורה.¹⁴¹

תמונה 6: טופס תעודת קנייה של אותיות בספר התורה עלישם "החפץ חיים" (מהמרשתת)

ועד הכתיבה היה נתון בלחץ זמן. הוא הוכרח להוציא את המגבית החדשה אל הפועל במהירות האפשרית כל עוד זכר "החפץ חיים" ודבר מותו היו טריים בקרב ההמון.¹⁴² הדחיפות אף הניעה

139. 'אין דער "אותיות" צענטראלע...' (המשך), ד"ו, 521 (כ"ו בתשרי תרצ"ה), עמ' 4.
 140. 'אין דער "אותיות" צענטראלע...', שם, 520 (י"ט בתשרי תרצ"ה), עמ' 4. כדי להקל על חיפוש מענה למילים מסוימות עשה הוועד שימוש בקונקורדנציה (שם).
 141. תצלומי תעודות אלו נפוצו בספרים לא מעטים וראו, למשל, תעודה מאייר תרצ"ד אצל זאב אריה רבינר, ספר הרב רבי יהודה לייב פיין זצוק"ל, תל-אביב תשל"ג, עמ' יב.
 142. תחושת הדחיפות עולה ממכתב הרב אהרן קוטלר אל הרב חיים עוזר גרודזנסקי מ' וישב תרצ"ד: "הזמן קצר מאד, ולזה יבקשו תיכף במכתבים מהרבה רבנים לבקר במקומות הסמוכים ובצורך הכחות המקומיים לארגן זה, כל יום שעובר הוא פסידא דלא הדר" (ועה"י, 229). ובאמת כעבור מחצית השנה בערך כשהתייחס

את ראש ישיבת קלצק הרב אהרן קוטלר להציע לוועד לצרף תלמידי ישיבות מוכשרים אל הרבנים במסעות התעמולה שלהם.¹⁴³ אכן, ראשי הישיבות האחרים נענו להצעה והפנו את תלמידיהם המוכשרים לטובת המגבית.¹⁴⁴ בחורים אלו, בעלי כושר דיבור משיכות רדין, פינסק, גרודנה, אוסטרה ועוד, הפעילו את הקהל בדרשותיהם. למעמד הפתיחה החגיגי בעיירה ויסוקי-ליטבסק, למשל, שיועד למוצאי שבת י"ח בשבט נשלח רבה של צ'רנוב'ץ יוזפא דוידובסקי, ואליו התלווה תלמיד ישיבת פינסק הנוברדוקאית יהושע ביינינסון. במרוצת החגיגות נשא הבחור שתי דרשות, ובן המקום שהתרשם ממנו מאוד כתב: "לפני יציאתו [מהעיירה] לדרך נשא הרב הבחור יהושע ביינינסון נאום-פרידה מצוין, נאום שעשה רושם בל-יימחה והשאיר את כולם מכושפים".¹⁴⁵ למותר לציין שהופעות כאלה של הבחורים חשפו לפני ההמונים את דמותם האמתית של בני הישיבות, לימדום על מקצת היכולות הנרכשות בישיבות, והוסיפו ושכנעו להשתתף במגבית.¹⁴⁶

אולם ארגון המפגנים בכל מקום לא היה פשוט כלל ועיקר, ונדרשו מאמצים רבים כדי להוציאם אל הפועל.¹⁴⁷ בחודשיים הראשונים לתחילת המגבית התרכזו הפעילות במחוזות ה"ליטאיים" של הקרסי. רק בשלהי חודש שבט החלה התעמולה להתפשט אל מחוז וולין החסידי.¹⁴⁸ גם בוולין חזרה תופעת האחדות על עצמה. בלוצק, למשל, אורגנה חגיגה גדולה בבית הכנסת הגדול-העתיק. המקומות בו נתפסו חיש מהר בידי יהודים מקומיים ואורחים מהסביבה, ורבים נשאו מחוץ לשערי בית הכנסת. הסדר נשמר בידי בני הישיבה הנוברדוקאית בלוצק ובידי חברי בית"ר בהנהגתו האישית של מפקד קן בית"ר המקומי שלמה שליפשוטיין.¹⁴⁹ לראש המעמד החגיגי נבחר הרב זלמן סורוצקין, רבה הפופולרי של לוצק. גם כאן רבו קוני אותיות, ומכל החוגים והזרמים, ובהם ציונים, "אגודת-ישראל", "המזרחי" והרביזיוניסטים. בית"ר קנתה אותיות על-שמו של זאב ז'בוטינסקי

לתעמולה בארצות הברית כתב אל יוסף שוב כב' שלח תרצ"ד: "ובעיקר הדבר אין הסכויים מזה גדולים בפרט אחר שעבר זמן רב, וכבר עבר הרושם הראשון" (שם).

143. מכתבו אל הרב חיים עוזר גרודזנסקי (שם).

144. גלוית הרב אליעזר יהודה פינקל אל ועד הישיבות מ' אמור תרצ"ד; מכתב אברהם דב פלדמן [או פלדון] אל אהרן אלתר וורנובסקי מ' שלח תרצ"ד (ועה"י, 373 ו-47 בהתאמה). אזכור הופעות של תלמידים מחוץ לעיירותיהם יימצא בד"ו, גיליונות 479, 480, 490, 493, 497 ועוד.

145. ח"א פאָמערנאָניעץ, 'ספֿר־תורה פֿייערונגען: אין וויסאָקא-ליטעווסק', ד"ו, 493 (ד' בניסן תרצ"ד), עמ' 4 (בתרגום מיידיש).

146. אכן, לאחר ההופעה הנזכרת בוויסוקי-ליטבסק הודה בן המקום לוועד על השליחים ששלח לעיירה ובהתכוונו בייחוד לביינינסון כתב: "והביאו לידי דרך-ארץ לתורה וללומדיה" (שם; בתרגום מיידיש). היו אף יהודים שעד להשתתפותם במעמדות פתיחת המגבית כלל לא ידעו שהיו ישיבות פעילות, ובוועד הישיבות ראו את בת דמותה של "הלשכה השחורה" מימיו של יעקב ליפשיץ, מזכירו של הרב יצחק אלחנן ספקטור, רבה של קובנה (ש"פ [שמואל פליסקין], 'פֿון די חפֿץ-חיים ספֿר־תורה פֿייערונגען' [איינדרוקן און בילדער], ד"ו, 499 [י"ט באייר תרצ"ד], עמ' 3). על דימוי ועד הישיבות ל"לשכה השחורה" בעיתונות ראו בהערה 59 לעיל.

147. אכן, חודשיים לאחר התנעת המגבית התבטא הרב שבתאי יגל: "עסק הספֿר־תורה כנראה הולך בכבדות" (גלויתו אל יוסף שוב מכ"ו בשבט תרצ"ד [ועה"י, 579]).

148. חבל וולין נזכר בפעם הראשונה בהודעה: 'ווייטערדיקע ס'ת פֿייערונגען אויף דער פּראָווינק', ד"ו, 487 (כ"ד בשבט תרצ"ד), עמ' 1.

149. א' האָפּיאָן, 'די ספֿר־תורה פֿייערונג אין לוצק', שם, 488 (א' באדר תרצ"ד), עמ' 3. בין חברי בית"ר בלוצק היה באותו הזמן גם שלמה טבצ'ניק, לימים שלמה בן יוסף – עולה הגרודם הראשון בתקופת המנדט הבריטי.

ועל-שם מפקדה ואילו אנשי מפלגת המדינה העברית שבהסדרות הציונית קנו אותיות על-שם מנהיגם הרביזיוניסט מאיר גרוסמן; אולם עדיין האותיות "זלמן" היו המבוקשות ביותר ונקנו בידי הנהלת הקהילה, בידי "חברה ש"ס" שהרב סורוצקין דאג להקימה, ובידי הישיבה שהוסיפה וקנתה גם אותיות על-שם רבותיה ראש הישיבה הרב משה רייז והמשגיח הרב יעקב זולדין. וכנהוג במעמדות כאלה בכמה וכמה קהילות "ליטאיות", גם בלוצק החסידית ננעל הערב בריקוד נלהב לצלילי המקלה המקומית.¹⁵⁰

כבר באותה העת הועלו טענות מדוע אין המגבית מורחבת למחוזות פולין הקונגרסאית וגליציה. שלא כ"תרומת השקל" אשר הוגבלה לאזור הקרסי בלבד, לא הייתה הפעם כל מניעה מלהרחיב את התיחום הגאוגרפי של המגבית, ואכן, ועד הכתיבה החליט להתארגן לקראת עריכתה במחוזות השכנים.¹⁵¹ אולם לא רק בפולין החסידית התעוררה התעניינות במגבית. פניות בעניינה החלו להגיע גם מאירופה ואף מארצות הברית.¹⁵² במכתב שהתפרסם בעיתונות כתב הרב דוב אריה לוינטהאל, רבה של פילדלפיה ונשיא הכבוד של אגודת הרבנים באמריקה וקנדה: "שמחתי באומרים לנו כי עלה בעזרת ד' ביד גדולי חכמי ישראל שיחיו לסדר תעמולה כללית לכתיבת ספר תורה אשר ישתתפו בזה כלל עמנו הקדושים... ונכון אנכי ברצות ד' לעשות כל האפשר עת נדרש לתעמולה לזכות הרבים בארצנו פה".¹⁵³ הוא ביקש לקנות אותיות בספר התורה, ועוד רבים מאמריקה ואף מדרום אפריקה ביקשו כן.¹⁵⁴

חצי שנה חלפה מאז מותו של "החפץ חיים". משקרב חג הפסח נעצרה מגבית ה"ספר תורה" מחמת עיסוקיהם של שליחי הוועד ושל הציבור בכללותו לקראת החג.¹⁵⁵ זו הייתה הזדמנות נאותה לוועד הכתיבה לבחון את הישגי המגבית. הוועד מצא שעל אף השאפתנות והתגובות הנלהבות חצי מקהילות הקרסי לא ערכו מעמדות פתיחה של מגביות בעיירותיהן. ולא רק קהילות נידחות היו בין הנעדרות; גם עיירות שבהן שכנו ישיבות ליטאיות כגון פינסק, סטולין ואפילו וולוז'ין חסרו ברשימות.¹⁵⁶ יתרה מזו, מצבן של הישיבות לא השתפר כתוצאה מהמגבית, והדבר נבע בין היתר מהעובדה שגם קהילות אשר ערכו מגביות טרם גבו את כספי ההתחייבויות של כל קוני האותיות.¹⁵⁷

לאחר החג, ביום כ"ה בניסן תרצ"ד נפתחה התייעצות בת יומיים של ראשי הישיבות אצל הרב

150. שם. על ישיבת לוצק וראשיה ראו כצור חלמיש, עמ' 178-179.

151. נ"נ, 'מיטן כח פון דער תורה', ד"ו, 487 (כ"ד בשבט תרצ"ד), עמ' 2.

152. על פנייה רבת-ערך מאנגליה ראו בכתבה אויפ'רוף פון ר' חיים עוזר. על כוונות הרב גרודזנסקי להפעיל את המגבית בלונדון ראו קוטובסקי-שחור, עמ' קלה-קלז.

153. ד"ו, 488 (א' באדר תרצ"ד), עמ' 3.

154. ש' גריינמאן, 'די פאראייניקונג ארום חפץ-חיים ספר-תורה', שם.

155. ועד המרכזי, 'קאמוניקאט', ד"ו, 495 (כ' בניסן תרצ"ד), עמ' 1.

156. מעמדות פתיחה חגיגיים תוכננו בהן בסוף אייר ('ארום דער אקציע פון דער כלל-ישראל ספר-תורה', שם, 500 [כ"ו באייר תרצ"ד], עמ' 1).

157. שם; 'א' גרויסע באראטונג פון ראשי-הישיבות אין ווילנא', ד"ו, 497 (ה' באייר תרצ"ד), עמ' 1; תלונת משגיח ישיבת קורץ, הרב פסח פלומטניק, במכתבו אל ועד הישיבות מו' וישב תרצ"ה על הרבנים והעסקנים "על רפיונם שמתרפים במלאכתם בענין תביעת החובות מאת קוני האותיות, כי הייתי באיזו עיירות וראיתי גם שמעתי מאחדים שקנו אותיות ונשארו חייבים איזו סכום, והם מתפלאים על שאין תובעים מהם המותר" (ועה"י, 259). לקונים ניתנה אפשרות לשלם את התחייבותם בשלושה תשלומים (שם, 1207).

חיים עוזר גרודזנסקי בוילנה. דיווחיהם, שגילו תמונת מצב עגומה מאוד של הישיבות, דרבנו את המשתתפים להפעיל את המגבית ביתר שאת. הוחלט להרחיבה הן לקהילות הקרסי שבהן עדיין לא ביקרו שליחי ועד הכתיבה הן למחוזות פולין הקונגרסאית. ראשי הישיבות מצדם התחייבו לנסוע לקהילות פולין עם שליחי הוועד יחד.¹⁵⁸

מיד יצאו הוראות לכל הוועדים המקומיים שהוקמו לרגל עריכת המגביות בעיירותיהם להיערך להשלמת הגבייה באמצעות גיוס החובות וביקור אצל התושבים היהודים שלא קנו אותיות; עסקני ועד הישיבות בעיירות שבהן טרם התקיימו מגביות נדרשו לעשות את כל ההכנות הנדרשות להתנתן; ורבנים ופעילים שעדיין לא נטלו חלק במגבית התבקשו להודיע על התאריכים המתאימים להם להשתתפות במעמדות החגיגיים בעיירות.¹⁵⁹

ועד הכתיבה הפנה את מרצו לפולין הקונגרסאית. פעילותו בה החלה ביום כ"ו באייר בעיר לודז', ולמעמד הפתיחה שיגר הוועד משלחת מיוחדת ובראשה הרב אלחנן וסרמן, ראש ישיבת ברנוביץ'. קהילות גדולות אחרות בפולין ששמעו על כך פנו לוועד בדרישות לקיים את המגבית אף בעריהן.¹⁶⁰

הזמן הקצר שנותר עד לסיום שנת האבל על מותו של "החפץ חיים" האיץ בוועד לפרוץ את גבולות פולין. מחמת ההתעניינות חסרת התקדים במגבית עז היה רצונו להביא את דברה לכל יישוב יהודי בעולם. השליח המנוסה שמואל גריינימן, שעסק בתעמולה בבלגיה מאז חודש שבט, יצא לארצות הברית ובה שהה פרק זמן נכבד לסיורי תעמולה בקהילות הרבות.¹⁶¹ רבה החדש של טיקטין, הרב אברהם קלמנוביץ', נשלח לארץ ישראל, ובמכתב נלווה לנסיעתו כתב הרב חיים עוזר גרודזנסקי אל הרב אברהם יצחק קוק בנימה מתנצלת: "אם כי ידעתי מצוקות המוסדות בירושלים עיר הקודש, אך אקוה כי ענין של הספר-תורה שנתקבלה ונתחבבה בכל הגלילות ובחפץ נפש קונים האותיות כל יפריע למוסדות התורה ובפרט שזהו ענין כללי הנוגע לכל הישיבות הגדולות והקטנות [בקרסי], שמספר התלמידים [בהן] מגיע לה' אלפים, כן ירבו".¹⁶² אותיות ספר התורה נמכרו

158. 'א' גרויסע באַראַטונג...', שם.

159. 'קאָמוניקאַט', ד"ו, 497 (ה' באייר תרצ"ד), עמ' 1. קריאה זו לכל הפעילים כבר נסמכה על החלטות ההתייעצות של ראשי הישיבות, שלא כמו קריאה דומה קודמת של הוועד המרכזי ('קאָמוניקאַט', שם, 495 [כ' בניסן תרצ"ד], עמ' 1).

160. 'אָרום דער אַקציע 57' דער כלל-ישראל סדר-תורה', שם, 500 (כ"ו באייר תרצ"ד), עמ' 1.

161. איגרת הרב חיים עוזר גרודזנסקי אל פלוני באנטוורפן מכ"ז בשבט תרצ"ד (צפונות, ג [ניסן תשנ"א], עמ' קד). וראו דברי שמואל גריינימן, שציין את שהייתו בת החודשים האחרים בארצות הברית, ונראה שהיה בכוונתו להמשיך שם בפעילות זו (מכתבו אל משה פרוש מ"ט באלול תרצ"ד [זמן קבלה], מנחם פרוש, שרשרת הדורות בתקופות הסוערות, ו, ירושלים תשס"א, עמ' 280).

162. מכתבו מכ"ה באייר תרצ"ד (בן ציון כהנא שפירא, אגרות לראי"ה: קבוצת מכתבים של גדולי הזמן אל תל-תלפיות מרן הרב אברהם יצחק הכהן קוק זצוק"ל אב"ד עיה"ק ירושלים תובב"א ומרא דארעא דישראל, ירושלים: המכון להוצאת ספרים ע"ד הרצי"ה זצ"ל, תש"ן², עמ' תעא). מצב הישיבות בירושלים באותה העת היה כבי רע, ובאספה שהתכנסה בעניינין בבית הרב אברהם יצחק קוק ב"ט בשבט תרצ"ד הציע רבי משה פרלוב, האדמו"ר מסטולין שביקר אז בארץ ישראל, לכתוב ספר תורה לתמיכת הישיבות בארץ בשיתוף כל היהודים, והצעתו נתקבלה ('לשאלת קיום הישיבות', דאר היום, קט"ו [כ"א בשבט תרצ"ד], עמ' 1).

במקומות רבים בעולם ובהם יוהנסבורג, לבוב, ריגה, ליברפול, בני־ברק ואפילו מונטווידאו.¹⁶³

על אף ההתלהבות העממית בקהילות הקרסי ואף בפולין הקונגרסאית ובקהילות אחרות בעולם, מכירת האותיות עדיין הייתה רחוקה מהשלמה.¹⁶⁴ לקראת תאריך היעד לסיום הספר – כ"ד באלול תרצ"ד – פרסם הרב חיים עוזר גרודזנסקי כרוז מפתיע, ובו עדכן על דבר כתיבת הספר:

וענין זה נתקבל ונתחבב בין שדרות עמנו לכל פלגותיו, ובשמחה השתתפו אחינו בגלילותינו בקניית אותיות ותיבות, והביא פרי ברכה והיתה להרוחה זמנית לפי שעה להשיבות, אולם לא עלתה בידינו לגמור את הספר־תורה ולעשות התעמולה הנחוצה בתפוצות ישראל במכירת האותיות במדינת פולין ובשאר מדינות ליום היארצייט הראשון שבו נגנז ארון הקודש. ועל כן הוחלט לדחות ולקבוע הזמן של גמר הספר־תורה ליום היארצייט השני היינו בחדש אלול תרצ"ה הבא עלינו לטובה. ונקדה אשר במשך הזמן יתעוררו אחינו בשארי מקומות להשתתף במצוה רבה זו של קניית אותיות ותיבות ופסוקים, אשר פריה קדש להשיבות.¹⁶⁵

אכן, המגבית בפולין הקונגרסאית התקדמה בקצב איטי למדי, ולוורשה היא הגיעה רק בראשית חודש סיוון תרצ"ה!¹⁶⁶

רבים ממזמיני האותיות היו מדלת העם. המצב הכלכלי החמור בפולין הקשה עליהם לממש את הזמנותיהם ולשלם את חובם. כדי להמריצם קבע ועד הכתיבה את אדר א' תרצ"ה לחודש תשלום החובות.¹⁶⁷ אולם דומה שקריאות הוועד לא חוללו שינוי גדול; בחודש שלפני חגיגת הסיום עדיין התבקשו כל הרבנים והעסקנים לדאוג לגביית החובות.¹⁶⁸

תמונה 7: קריאת דרבון לקניית אותיות בספר התורה ולפירעון חובות (ועה"י, 1207)

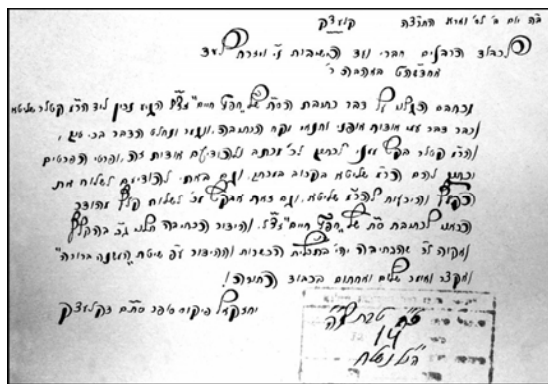
163. ועה"י, 882, 921, 999, 910, 830 ו'תשנ"ד. בהתאמה.
164. אף שההכנסות מהמכירות כבר היו די נכבדות, כמו שכתב הרב חיים פודוובסקי, ראש הישיבה הקטנה בקוברין: "השמועה מרחוק אומרים כי בחודש אלול הלז [האחרון] היה להוועד הכנסה מרובה מהספר תורה" (בגלית אל ועה"י ממרחשוון תרצ"ו [שם, 237]). יצוין שההתלהבות בעיירות אף עוררה נוצרים מקומיים להתעניינות בנעשה, ובקלווה הם אף שאלו את הרב אם יוכלו גם הם לקנות אותיות מספר התורה (בן־חיים, 'ווייטערדיקע ס'ת' צייכונגען אויף דער פראָווינץ: אין לאַחווא', ד"ו, 511 [ט"ו באב תרצ"ד], עמ' 4).
165. 'קול קורא על דבר הצלת הישיבות' מ' באלול תרצ"ד, ד"ו, 516 (כ' באלול תרצ"ד), עמ' 1.
166. 'די אַקציע פֿון דער "חפץ חיים" ספר־תורה אין וואַרשא', שם, 552 (ה' בסיוון תרצ"ה), עמ' 1; 'די אַקציע פֿון דער כלל־ישראל ספר־תורה א.ג. פֿון "חפץ־חיים זצ"ל', א"ע, 131 (ד' בסיוון תרצ"ה), עמ' 8. אכן, באותו הזמן הופיע בעיתונות הוורשאית קול־קורא של הרבנים חיים עוזר גרודזנסקי ושמעון שקופ על עניין ה"ספר תורה" ומכירת אותיותיו ('קול קורא', היינט, 135 [י"ב בסיוון תרצ"ה], עמ' 6).
167. 'חודש אדר א' – פֿאַר דער כלל־ישראל ספר־תורה', די וואָך, 1 (כ"ח בשבט תרצ"ה), עמ' 1.
168. 'קאָמוניקאַט פֿון "ועד הישיבות"', ד"ו, 563 (כ"ד באב תרצ"ה), עמ' 1; חיים עוזר גראָדזענסקי, 'קול מהיכל! מא' דר"ח אלול תרצ"ה (ועה"י, 1217/8 וכן ד"ו, 565 [ח' באלול תרצ"ה], עמ' 1).

ה. סיום כתיבת הספר

כלום נסתיימה כתיבת ספר התורה במועד? כבר בתחילת התהליך פנה ועד הישיבות אל כמה ראשי ישיבות בבקשה להמליץ על סופר סת"ם מתאים שגם יוכל להופיע במעמד פתיחת המגבית בוויילנה.¹⁶⁹ הרב שבתאי יגל מסלונים מצא שניים בעלי כתיבה מהודרת,¹⁷⁰ אך הוועד לא הספיק להגיע עמם לעמק השווה בדבר תנאי הכתיבה ואופניה, ולצורך מעמד כתיבת המילה הראשונה בוויילנה הוזמן כאמור הסופר זלמן קסל.

לכתיבת הספר בחר ועד הכתיבה לבסוף בסופר סת"ם מקומי דווקא, שמואל סגל. למחייתו שימש סגל שמש בבית הכנסת בפרוור הווילנאי ז'רצ'ה, ובו היה מלמד כמה שיעורי תורה בכל יום. הוא גם נודע כסופר סת"ם מצוין, ועל אף גילו המתקדם – בן שבעים ויותר – הסמיכוהו הרב חיים עוזר גרודזנסקי ובית דינו להיות שליחם ולכתוב את ספר התורה על-שם "החפץ חיים".¹⁷¹ כעבור זמן קצר הוא חלה והפסיק את כתיבתו, אך עד מהרה התאושש.¹⁷² אולם הוא לא זכה להשלים את מלאכתו. בשבת כ"א באלול תרצ"ד הלך שמואל סגל לעולמו.¹⁷³

ועד הכתיבה החל בחיפוש אחר סופר סת"ם שישלים את המלאכה. שוב הייתה זו משימה לא קלה, ורק כעבור ארבעה חודשים בא הרב אהרן קוטלר לידי הסכם עם סופר סת"ם מקלצק, יחזקאל פיקוס. כיאה למשימה הייחודית שהוטלה עליו הביע הסופר את התקווה: "ואקוה לד' שהכתיבה יהיה בתכלית הכשרות וההידור על-פי שיטת 'המשנה ברורה'".¹⁷⁴ אכן, הספר נכתב במהירות רבה והלך והושלם לקראת יום-הזיכרון השני ל"חפץ חיים".

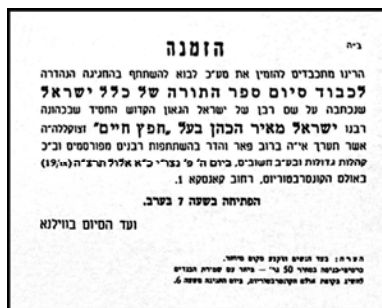

תמונה 8: הסכמת יחזקאל פיקוס לכתוב את ספר התורה על-שם "החפץ חיים" (ועה"י, 227)

169. פניות אל הרב שבתאי יגל מה' בכסלו ומו' בטבת ואל הרבנים צבי הירש גוטמן (מנהל כלכלי של ישיבת ברנוביץ') ואליעזר יהודה פינקל מח' בכסלו, פנקס עבודה, עמ' 6-7, 39ב'.
170. גלויותיו אל יוסף שוב מ"ב בכסלו ומכ"ו בשבט תרצ"ד (ועה"י, 579).
171. ש' פליסקין, 'בני' סופר פון דער חפץ-חיים ספר-תורה (אינדורקון פון א באזוך), ד"ו, 505 (ב' בתמוז תרצ"ד), עמ' 4; 'הר"ר שמואל הלוי סג"ל', שם, 517 (כ"ז באלול תרצ"ד), עמ' 1.
172. טיוטת מכתב של יוסף שוב אל הרב אברהם קלמנוביץ' מו' בטבת תרצ"ד (פנקס עבודה, עמ' 25ב').
173. 'הר"ר שמואל הלוי סג"ל', ד"ו, 517 (כ"ז באלול תרצ"ד), עמ' 1.
174. גלויותיו אל ועה"י מב' וארא תרצ"ה (ועה"י, 227).

כתיבת ספר תורה עלישם "החפץ חיים" - ממבצע התרמה למפגן אחדות א'עג

זמן קצר לפני מועד השלמת כתיבתו של הספר, ביום כ' באב, נערכה בוויילנה אספה גדולה של כל רבני העיר ונכבדיה, ונידונה בה תכנית חגיגת הסיום הצפויה. משתתפי האספה בחרו ועד מצומצם – "ועד הסיום" – שיעודו היה יישום התכנית. לטקס הסיום שלח ועד חדש זה הזמנות לכל מי שקנה אותיות ולכל ועדי הקהילות בקרסי.¹⁷⁵

תמונה 9: הזמנה אישית לחגיגת סיום כתיבת ספר התורה עלישם "החפץ חיים" (ועה"י, 1207)

ועד הסיום קבע כי בשבוע האחרון שלפני החגיגה ישב הסופר יחזקאל פיקוס באולם ועד הישיבות ויכתוב את העמודות האחרונות של ספר התורה, כדי לאפשר לקוני אותיות חדשים להיות נוכחים בעת הכתיבה. החלטה זו היה בה כדי לדרבן קניית עוד אותיות, שכנראה, רבות מהן טרם נמכרו. מאה אותיות אחרונות בלבד הושארו לטקס הסיום עצמו.¹⁷⁶

ההיערכות לקראת חגיגת הסיום עוררה התעניינות נרחבת. הציבור הוויילנאי זכר היטב את מעמד פתיחת המגבית שנתיים קודם לכן וציפה אפוא לשוב אל אותם ימים מרוממי־נפש.¹⁷⁷ חגיגת הסיום נקבעה ליום חמישי, כ"א באלול תרצ"ה, באולם המוכר של הקונסרבטוריון העירוני.

תמונה 10: הזמנה פומבית לחגיגת סיום כתיבת ספר התורה עלישם "החפץ חיים" (ועה"י, 1217/8)

175. 'די הכנות צו די סיום-פֿייערליכקייטן פֿון דער כלל־ישראל ספֿר־תורה א.ג. פֿון "חפֿץ חיים" צדוק'ל', ד"ר, 563 (כ"ד באב תרצ"ה), עמ' 1 [להלן: די הכנות].
 176. 'אָרום דעם פֿייערליכן סיום פֿון דער כלל ישראל ס"ת', שם, 566 (ח' באלול תרצ"ה), עמ' 1 [להלן: אָרום דעם פֿייערליכן סיום].
 177. שם.

הכניסה לחגיגת הסיום הייתה הפעם בתשלום, אך הדבר לא מנע את זרימת הקהל לאולם זמן ניכר לפני השעה היעודה. שוב באו אנשים מכל החוגים והשכבות של וילנה, והאולם התמלא עד אפס מקום.¹⁷⁸

את המעמד פתח הרב חנוך אייגש, ולאחר נאומו ערך חזן אזכרה לנשמת "החפץ חיים". איגוד סוחר וילנה קנה את הזכות המיוחדת להכניס את ספר התורה על-שם "החפץ חיים" לאולם וכיכר בה את הרבנים וראשי הישיבות. וכך תוארו רגעים אלו:

מגיע הרגע החגיגי מאוד של הכנסת ספר התורה לאולם. הדבר מעורר התלהבות עצומה בקרב כל הקהל. הרבנים והר"מים נושאים את ספר התורה בריקודים ובשירה, התזמורת מנגנת ניגונים יהודיים, וכל הקהל מצטרף בריקוד ובמחאות כפיים. השמחה וההתלהבות מגיעות לשיאן. יש שבוכים מרוב התרגשות. רגעים נפלאים יחידים במינם היו אלה, והם נשארו חרותים בזיכרון כל אחד מהנוכחים.¹⁷⁹

ספר התורה הועלה על הבימה, והקהל התבקש לקנות את תכשיטי הספר לפי תעריף קבוע מראש. הנוכחים נענו ברצון, ואת התכשיטים קנו ארגונים, בתי מדרשות ואף יחידים. בסיום המכירה הוכרזה הפסקה. שוב חזר המחזה המוכר של מכירת אותיות: הקהל נדחק לקנות עוד ועוד אותיות בספר התורה שכתבתו עמדה להסתיים.

לאחר ההפסקה שר החזן שיר עממי, שוב נישאו נאומים והאחרון בהם מפי תלמיד הישיבה הנוברדוקאית בביאליסטוק נח מלויצקי. בסוף דבריו הוא קרא לקהל לקנות אותיות, ובהפסקה השנייה המוכרת חזר הקהל וקנה, והפעם גם בהתחייבויות גדולות יותר של יחידים וארגונים.

בתום ההפסקה שר תלמיד "תפארת בחורים" שיר שחיבר שמריהו שרפן, מראשי תנועת צעירים זו, במיוחד לחגיגת הסיום. הערב הסתיים בדברי ה"מגיד-מישרים" הרב זוכוביץ', והקהל יצא מהאולם בשירה.¹⁸⁰

בשבת נישאו בכל בתי הכנסת בוילנה דרשות על אודות סיום כתיבת ספר התורה, ובהן עוררו את הקהל לקיים את תקנת "תרומת השקל" הקבועה של ועד הישיבות על-פי צוואת "החפץ חיים".¹⁸¹ במוצאי אותה שבת נתבקשו הגבאים להדליק נרות ליום-הזיכרון ככל בתי הכנסת.¹⁸²

על-פי קביעת ועד הסיום תוכנן להוביל את ספר התורה תחת חופה ובליווי תהלוכה לבית הכנסת העירוני. משום מה פורסם הדבר אך מעט, אולם עד מהרה נודע על האירוע בכל העיר,

178. 'די גרויסע פֿייערליכקייטן צום סיום פֿון דער כלל ישראל ס"ת א.ב. פֿון "חפץ חיים" זצוק"ל, ד"ו, 568 (כ"ט באלול תרצ"ה), עמ' 4 [להלן: די גרויסע פֿייערליכקייטן].

179. שם (בתרגום מיידיש).

180. שם. על שמריהו שרפן ועל תפקידו בתנועת "תפארת בחורים" בוילנה ראו ישראל רוזנסון, "בעבור צעירים כמו גם לעובדים ולעוזרים בחנויות": על המפעל החינוכי "תפארת בחורים" בוילנה, הגות בחינוך היהודי, י (תשע"ד), עמ' 58-59.

181. די גרויסע פֿייערליכקייטן.

182. די הכנות.

ולתהלוכה באו המונים.¹⁸³ וכך היא תוארה בעיתון:

הפגנת-תורה נהדרת ועצומה כזאת לא הייתה בוויילנה כבר עשרות שנים, ובכלל היא מהאירועים הנדירים ביותר בעולם היהודי בימינו. כבר זמן רב לפני השעה המתוכננת החלו להתאסף המוני אנשים ברחובות המובילים מוועד הישיבות אל בית הכנסת העירוני כדי להמתין לתהלוכה... התהלוכה יצאה לקול צלילי התזמורת. במרכז התהלוכה נישא ספר התורה תחת חופה, מוקף לפידים. נשא אותו הרב יהודה ליב פייך [מסלונים] שליט"א, והקהל שניצב בסמוך שר ניגונים, רקד ומחא כפיים לכל אורך הדרך. הרחובות שדרכם עברה התהלוכה – קונסקה, הטמנסקה, אוסטרוֹבֶּךְם והגרמני – היו שחורים, פשוטו כמשמעו, מאנשים, ובהם אורחים רבים שבאו מכל הסביבה. הצפיפות הייתה בלא תקדים וכל התנועה נעצרה. כל המרפסות, הגגות והחלונות יושבו בצפיפות. בחלונות רבים דלקו נרות. על הסדר שמרו "ברית החייל" והמשטרה. בהגיע התהלוכה המרשימה לשולחיוף יצאו מהקלויזים כנגדה בספרי תורה. כל החלונות בשולחיוף היו מוארים. מוזיקה ניגנה ורבים בקהל יצאו בריקוד.¹⁸⁴

ספר התורה הובל לבית הכנסת העירוני, שבו גם הכריז "החפץ חיים" בשנת תרפ"ד על הקמת ועד הישיבות, והונח על הבימה. לאחר כמה נאומים הסתיים המעמד החגיגי בהכנסת הספר לארון הקודש.¹⁸⁵

למחרת היום הוסע ספר התורה לרדין באוטובוס מיוחד בנוכחות מלווים. מחוסר מקום נשארו רבים מחוצה לו. לכל אורך הדרך שר קהל המלווים שירים, והמגידי זוכוביץ' והרב הלל גינזבורג הנעימו בסיפורים על "החפץ חיים". בעברו דרך העיירה אישישוק המתין לאוטובוס קהל אנשים גדול. הם פתחו בשירה ובריקודים סביבו, אך מקוצר זמן הוא נאלץ להמשיך בדרכו. הרחק מרדין כבר המתין לו קהל גדול של בחורי ישיבה ותושבי העיירה. הם הוציאו את ספר התורה ונשאוהו תחת חופה בשירה ובריקודים.

תהלוכת המלווים הלכה וגדלה ככל שהיא קרבה לרדין. בהגיעה לעיירה הוכנס הספר לבית "החפץ חיים", ובו סיים הסופר לכתוב את האותיות האחרונות. בה בעת הלך כל הקהל לקברו של "החפץ חיים", ושם נשא דברים הרבנים זוכוביץ' וגינזבורג.¹⁸⁶ בין כה וכה התקבצו ברדין אורחים רבים ובהם גם קבוצות שלמות של ילדי בתי ספר על מוריהם מהמקומות הקרובים והרחוקים. בשעה היעודה הובא ספר התורה לקול צלילי מוזיקה לבית המדרש העיירתי, וכנגדו נישאו ספרי התורה המקומיים. במקום נערכו גם הקפות, ולאחר כמה נאומים נמכרו אף אותיות.

לשיאן הגיעו החגיגות כשהובא ספר התורה אל בניין הישיבה. באולם הגדול שקושט והואר

183. די גרויסע פֿייערליכקייטן. על-פי ההערכה בעיתון זה ("דאָס וואָרט") נכח קהל של עשרים אלף איש בתהלוכה.

184. שם (בתרגום מיידיש).

185. שם. למקום הכרזתו של "החפץ חיים" על הקמת ועד הישיבות ראו חזקיה יוסף מישקובסקי (אבד"ק קריניץ), 'תנו כבוד לתורה!', ד"ור, 478 (כ' בכסלו תרצ"ד), עמ' 3; ישר, עמ' 410.

186. די גרויסע פֿייערליכקייטן. באותו הזמן תוכנן לסיים בנייה של בניין בית מדרש בסמוך לקבר, אך לבסוף הושלם הבניין רק לקראת יום-הזיכרון הרביעי ל"חפץ חיים" ('צום פֿיערטען יאָהרצײַט נאָכן "חפץ חיים"', הַיִנֵּט, 203 [כ"ג באלול תרצ"ז], עמ' 2).

לכבוד האירוע התקבל הספר בריקוד של מאות הנוכחים הנלהבים. הריקוד ארך זמן רב מאוד, ולבסוף הוכנס ספר התורה אל ארון הקודש והונח במקום שנקבע לו.¹⁸⁷ וסיכם אחד הנוכחים את חגיגות הסיום במילים:

ימים נפלאים היו אלה – ימים של התעלות ושל התלהבות, של עליית נשמה. יום טוב בימות החול. השלכנו מעלינו את הדאגות הקשות, את המשאות הכבדים המעיקים כל כך על הנשמה של כל אחד ואחד מאתנו ומורידים אותה עד לעומקה של תהום החומריות, הארציות. קרעה הרוח מעליה את אזיקיה וכמה ימים שוטטה בעולמות עליונים של אצילות.¹⁸⁸

סוף דבר

ייעודה של מגבית ה"ספר תורה" היה להציל את הישיבות הליטאיות מהתמוטטות באמצעות גיוס משאבים חדשים למוסד החשוב שזים "החפץ חיים", ועד הישיבות.¹⁸⁹ כלום הצליח הוועד במטרתו? ברי שהיעד המדי היה למכור את כל אותיות ספר התורה. בראשית התהליך אף קיננה, כנראה, בקרב אחדים מראשי ועד הישיבות תקווה כמוסה שבספר תורה אחד לא יהיה כדי לספק את הביקוש מצד הקהל, ובאמצעות מסע פרסום מוצלח יידרשו לכתוב עוד ספר.¹⁹⁰ הדיווחים על ההתלהבות שאחזה בכל שכבות הציבור ובכל עיירה שאליה הגיעה המגבית הלכו ועוררו את התקוות להצלחתה המלאה. אולם קריאות דרבון לקניית אותיות אשר יצאו בחודש שלפני חגיגת הסיום לימדרו שלא כל האותיות נמכרו.¹⁹¹ יתרה מזו, לאחר הסיום פרסם ועד הישיבות את ההודעה הזאת:

הואיל ונשארו אותיות לא מכורות בספר התורה הכללי-ישראלי על-שם החפץ חיים וצוק"ל, הוחלט בוועד ה"ספר תורה" שליד ועד הישיבות בהסכמת הרבנים הגאונים שליט"א למכור אף לאחר הסיום. יש אפוא אפשרות גם עכשיו ליטול חלק בספר התורה של כללי-ישראל, עם כל אותן זכויות של הקונים הקודמים.¹⁹²

אחת הזכויות הייתה רישום שמו של הקונה ב"ספר זיכרון". קניית אותיות בסכום של שלושים

187. די גרויסע פֿינערליכקייטן. בהכנסת הספר כובד אליעזר קנטרוביץ, תעשיין מביאליסטוק, שהיה השליח המיוחד של קהילת ביאליסטוק לחגיגות בוויילנה וברדין. הוא גם פעל רבות למכירת אותיות ספר התורה בפולין ובארץ ישראל (אותיות לספר תורה ע"ש ה"חפץ חיים" ז"ל, דאר היום, 174 [א' בניסן תרצ"ה], עמ' 6). על הקנייה האישית שלו בעת החגיגות בביאליסטוק ראו רֶאָכעלסאָן.

188. נ', פֿון סיום צו התחלה, ד"ו, 568 (כ"ט באלול תרצ"ה), עמ' 1.

189. על חשיבות מוסד זה די לקרוא את דבריו של הרב יחזקאל קפלן, רבה של פּוֹדָבְרוֹד, כי "מקום הניחו לו" ל"חפץ חיים" בהקמת המוסד, "מרכז להחזקת התורה, דבר שלא היה לעולמים, שאליו הוא התייחס בחיבה מיוחדת ושנהיה רעיון חייו, שלו הוא התמסר במסירות נפש ממש. הטלת מס על כל יהודי להחזקת הישיבות ראויה להיחשב תקנה היסטורית שפתחה אופקים רחבים להחזקת היהדות ורוממה את כבוד התורה ונושאה. יצירה זו באה בזמן הנכון ומהמקור הנכון" (די היסטאָרישע תקנה, ד"ו, 568 [כ"ט באלול תרצ"ה], עמ' 3 [בתרגום מיידיש]).

190. הד לכך יישמע בדברי הרב שבתאי יגל: "... ועוד חששו שיחסרו אותיות ויהא מוכרח לכתוב משנה תורה" (גלוייתו אל יוסף שוב מכ"ו בשבט תרצ"ד [נועה], 579).

191. ראו לעיל, ליד הערה 168 ותמונה 7.

192. 'קאָמוניקאַט פֿון "ועד הישיבות"', ד"ו, 568 (כ"ט באלול תרצ"ה), עמ' 1 (בתרגום מיידיש).

ושישה זהובים ויותר אף זיכתה ברישום השם באותיות מוזהבות. מלכתחילה הוכרז ש"ספר הזיכרון" יונח על מקומו של "החפץ חיים". התכנון היה להציגו בארון מעוצב על המקום שבו התפלל ולמד "החפץ חיים" באולם ישיבת רדין. שלא כמצופה, לא היה הספר כרך אחד אלא חולק לחמישה כרכים גדולים – לפי חלוקת החומשים. הכרכים היו עשויים נייר עבה ומפואר ומקושרים בהידור מבחוץ, ומשקל כל אחד מהם היה עשרה קילוגרמים.¹⁹³

הרישום של כל רוכשי האותיות בספר התעכב בגלל החובות שלא נפרעו והאותיות שטרם נמכרו. זמן ניכר לאחר חגיגת הסיום עדיין הוזכרה האפשרות לקנות אותיות בספר התורה על-שם "החפץ חיים".¹⁹⁴ ספק אפוא אם "ספר הזיכרון" הושלם אי-פעם.¹⁹⁵

עוד החלטה שכנראה, לא יצאה אל הפועל הייתה הוצאה לאור של ספר זיכרון מיוחד, "סיום כלל-עולמי". בספר זה היו אמורות להיות מודפסות כל הברכות לכבוד אירוע הסיום, הן הכתובות הן אלה שנאמרו בעל-פה, וכן כל מאמרי העיתונות שנכתבו על אודות האירוע.¹⁹⁶

יתר על כן, זמן ניכר לאחר סיום הכתיבה עדיין היה ועד הישיבות חייב כסף לסופר יחזקאל פיקוס. בפנייתו אל הוועד בשלהי חודש שבט תרצ"ו ציין הסופר כי כבר שלח כמה מכתבי בקשה לסלק לו חוב בן מאתיים זהובים שהגיע לו מהכתיבה, אך לא נענה. את דבריו השלים בציפייה "ובטח שימלאו את בקשתי, וכמו שמלאכתי היתה באמונה ובזהירות רב כך התשלומין צריך להיות באמונה ובזהירות רב לפי 'המשנה ברורה'".¹⁹⁷

שלא כמגבית "תרומת השקל" אשר לא הוגבלה בזמן, לא היה אפשר למשוך את מגבית ה"ספר תורה" פרק זמן ארוך מדי. יעילותה הייתה טמונה בזמן הקצר דווקא שהוקצב לה, ובתקופה מוגבלת זו היא בכל זאת הכניסה סכומים לא מבוטלים לוועד הישיבות.¹⁹⁸ אולם, כאמור, היא הסתיימה בקול ענות חלושה.

והנה מגבית זו, שלא שינתה את מצבן של הישיבות שינוי מהותי לאורך זמן, הביאה לידי הישגים מפתיעים ורבי-ערך שחרגו הרבה מעבר לעולמן של הישיבות. תקופת בין המלחמות התאפיינה במתחים רבים בקרב יהודי מזרח אירופה. הם היו מפוצלים מאוד מבחינה אידאולוגית והשתייכותם התנועתית או המפלגתית עוררה סכסוכים ומריבות בין שכנים באותה קהילה ואף בין אחים באותה משפחה. ויזכרו המתחים בין המפלגות הציוניות למפלגות הבונד ו"אגודת-ישראל" הלא-ציוניות, בין מפלגת הצה"ר הרביזיוניסטית למפלגות הציוניות הסוציאליסטיות ובין תנועת בית"ר לתנועת "השומר הצעיר", ואף בקרב היהדות האורתודוקסית בין "אגודת-ישראל" ל"המזרחי". המתיחות ברחוב היהודי לובתה מאוד לאחר רצח חיים ארלוזורוב, ראש המחלקה המדינית בסוכנות היהודית, בליל שבת כ"ג בסיוון תרצ"ג. ברצח הואשמו אנשי התנועה

193. 'וועד דער "חפץ-חיים"-ס"ת אין דעם ספֿר הזכרון', שם, 574 (י"ב בחשוון תרצ"ו), עמ' 1.

194. שם; 'קאָמוניקאַט פֿון ועד הישיבות', שם, 580 (כ"ד בכסלו תרצ"ו), עמ' 2.

195. לא מצאתי כל אזכור שלו בעיתונות בימי-הזיכרון של "החפץ חיים" עד לשנת תרצ"ט.

196. אָרם דעם פֿייערליכן סיום.

197. גלוייתו אל ועד הישיבות מכ"ו בשבט תרצ"ו (ועה"י, 227).

198. אין בידי נתונים שילמדו אם פגעה פעילותה ב"תרומת השקל" או בהתרמות הסדירות של הישיבות בארצות חוץ.

הרביזיוניסטיים אברהם סטבסקי, צבי רוזנבלט ואב"א אחימאיר, והעוינות בין המחנות הציוניים הסוציאליסטיים לרביזיוניסטיים הגיעה לספה של מלחמת אחים. שנתיים לאחר מכן החליטה מפלגת הצה"ר בראשות זאב ז'בוטינסקי לפרוש מההסתדרות הציונית, וביום כ"ג בניסן תרצ"ה היא הקימה את ההסתדרות הציונית החדשה. הרביזיוניסט מאיר גרוסמן, שלא הסכים למעשה הפרישה, נשאר חבר בהסתדרות הציונית והקים את מפלגת המדינה העברית.

המחלוקות, הפילוגים והמתיחות העצומה הקרינו, כמובן, גם על היהודים במחוזות הקרסי. על היריבויות ה"קלסיות" הנזכרות נוספה בחבל ארץ זה גם המחלוקת המקומית בדבר רבנות וילנה, שהלכה והעמיקה את השסעים בין "אגודת-ישראל" למפלגות הציוניות ובהן "המזרחי" בעירות רבות. ועד הישיבות היה אחד הקרבנות של יריבות מתעצמת זו, והמוניטין הפגוע שלו הזיק לא מעט לעניינן ואף לקיומן של הישיבות.

הנה כי כן, מותו של "החפץ חיים" קרה בשיא המתיחות בין המחנות היריבים העיקריים בקרסי הפולני, ומגבית ה"ספר תורה" על-שמו הוכרזה בעת שהפיצול בקהילות היהודיות כבר הספיק לפעור תהומות עמוקים בין חבריהן. אמנם הכול ידעו ש"החפץ חיים" השתייך ל"אגודת-ישראל", אך בתודעה היהודית הוא נתפס כצדיק עממי שדאג לכלל-ישראל. הרעיון החדש של השתתפות בספר תורה אשר נקשר לשמו קסם אפוא לרבים. בהשתתפות זו היה הן מן ההנצחה של "החפץ חיים" הן חקיקה של שם הקונה בדפי נצח על-שם הצדיק הנודע, וליד רבים מגדולי ישראל. יתרה מזו, השתתפות במבצע שלא היה לו כל קשר למפלגתיות או לאידאולוגיה אלא למסורת יהודית עממית בלבד קירבה אף היא את הציבור לרעיון.¹⁹⁹

הצעירים הם שהראו דוגמה של אחדות כאשר הם שינסו מותניים להצלחת המבצע. כבר במעמד פתיחת המגבית בוילנה נראו "צעירי אגודת-ישראל" וצעירי "המזרחי" יחד שומרים על הסדר באולם בעוד תזמורת צעירה של רביזיוניסטים מנעימה לקהל בנגינת שירים יהודיים מסורתיים. אחדות זו בין הצעירים שאולי תחילה הדהימה את הנוכחים באולם הצליחה לשכנע את הקהל על כל גווניו כי רעיון ספר התורה חף מכל אידאולוגיה זרה. אכן, במעמדות פתיחת המגבית שנחגגו לאחר מכן בערים ובעיירות הקרסי נחזתה הופעה משותפת בולטת של כל חוגי האורתודוקסיה, הציונים והרביזיוניסטים. לא זו אף זו, מופעי האחדות המרגשים במעמדות פתיחה אלו, שנציגי ועד הישיבות הם שארגנו אותם, הצליחו להשיב את האמון של תושבי העיירות במוסד מושמץ זה.

כמובן, בכינוסים אלו לא נשכחו האידאולוגיה והמפלגתיות כליל. כל חוג מצא באותיות ספר התורה בקעה להתגדר בה. בקלצק קנו "צעירי אגודת-ישראל" אותיות על-שם הרב יעקב רוזנהיים ובית"ר – על-שם זאב ז'בוטינסקי, בביאליסטוק קנו "המזרחי" את הפסוק "מה טובו אהליך יעקב משכנותיך ישראל" ואילו הרביזיוניסטים – "עלה נעלה וירשנו אותה כי יכול נוכל לה",²⁰⁰ בנוברדוק

199. ודומה שהתגשמו כאן דבריו של הרב חיים עוזר גרודזנסקי, אשר אמרם עשר שנים קודם לכן, לאחר הקמת ועד הישיבות: "יודעים הם אחינו להוקיר את מוסדות התורה, זיקי האהבה להתורה ולומדיה לא עוממו, ורק נחוץ להפיח רוח חיים, להלהיב את הלבבות לתורה ולתעודה" ('מכתב חוזר מהגרר' ע גראדזענסקי' מי"ח בשבט תרפ"ה, זאקס, עמ' עב-עג).

200. בקלצק: ישראלי; בביאליסטוק: ראָכעלסאָן.

קנו ההסתדרות הציונית את האותיות "הרצל", בית"ר את המילה "מנורה" והצה"ר את אותיות "מלכות", ובילובקה קנו הצה"ר ובית"ר אותיות על-שם קרבנות עלילת הדם אחימאיר, סטבסקי ורוזנבלט, ועל שמם אף נעשה "מי שברך" מיוחד.²⁰¹ ורכישת אותיות על-שם שלושה אלו או רק על-שם סטבסקי, שנידון לתלייה, חזרה ונשנתה בעוד עיירות כגון אנטונובקה, קובל ולחווה.²⁰² והנה הרכישות ה"אידאולוגיות" האלה התקבלו בהבנה אצל כל הנוכחים ולא עוררו התנגדות נראית לעין. ובימים של שנאה יוקדת היו הכינוסים החגיגיים איים של אחדות כלל-ישראל.

האומנם כל כלל-ישראל היה שותף בספר התורה על-שם "החפץ חיים"? נראה שבכל המעמדות החגיגיים נעדר הצד הסוציאליסטי, בין אם הציוני ובין אם הלא-ציוני. מקרים חריגים של השתתפות חברי חוגים אלו בקניית אותיות נתפסו כקוריוזים, כמו שכתב עד ראייה בצורת פלייטון משעשע: "היה לי הכבוד להיות נוכח בחגיגות המגבית בעיירות רבות וראיתי את רבגוניות הנוכחים. ראיתי מי בא לקנות, ונדהמתי. תאר לך, ידידי, שבונדיסט שרוף, "כופר הכול" בלשוננו, מתייצב וקונה אותיות לפי תחיליות השמות שלו, של אשתו ושל שני ילדיו. בעיירה גדולה אחרת בא בחור צעיר למלון הפרטי שלנו ובדחילו ורחימו קנה מילה שלמה כשמו. כשיצא, סיפרו לי שקונה זה אינו אלא מזכיר הפצקיים השמאליים [פועלי ציון שמאל], ונראה שמפחד ההסתה של חבריו סיים את ה'טרנזקציה' בשקט".²⁰³ ובכל זאת היה באחדות שנוצרה בתוך האורתודוקסיה עצמה, ובין אורתודוקסים ליהודים שרחקו מהדת, ובין הציונים הכלליים לרביזיוניסטים הישג גדול מאוד שלא נראה כמותו בשום הזדמנות אחרת. אחד מני רבים שחזה במתרחש בעיניים מופתעות סיכם את האירוע היחיד במינו, ובלבו תקווה:

מי לא ראה בכל המקומות שבהם התקיימו החגיגות – וחבל שלא הייתה הזדמנות לכך ליהודים בפולין כולה – איזו אווירת חג השתלטה על כולם? ! קרני שמחה, שלום, אחדות, אחווה והתעלות דתית הפיצו אור על כל הערים והעיירות שלנו. נעלמו להן מחלוקות מפלגתיות ואישיות, נעלמו הגבולות. כולם, גברים ונשים, צעירים ומבוגרים, כל היהודים בלא יוצא מן הכלל חקקו את שמם בספר הזיכרון המונומנטלי, קנו אותיות בספר התורה של החפץ חיים, וכולם חשו בגדולה ובשגב של הרגע... ולוואי שתתפשטנה קרניים מרפאות ובונות אלו על פני העם היהודי השבור ותגבהנה את כל חיינו לדרך של אחדות מלאה, של חיים חסונים והרמוניים של כל היהודים, ברוחניות, על יסודות התורה ותחת דגלה.²⁰⁴

201. בנוברדוק: גרשם; בילובקה: בן-עיר, 'ספר-תורה פיערונגען: אין יאלאָווקע', ד"ו, 495 (כ' בניסן תרצ"ד), עמ' 4.

202. 'ווייטערדיקע ס"ת פיערונגען אויף דער פראָווינץ', ד"ו, 502 ('א' בסיוון תרצ"ד), עמ' 4; 511 (ט"ו באב תרצ"ד), עמ' 4.

203. "שלומיאל", 'ידידות-בריוועלאך', שם, 487 (כ"ד בשבט תרצ"ד), עמ' 4 (בתרגום מיידיש). וראו סיפור על יהלומן קומוניסט מאנטוורפן, שחבריו למקצוע שכנעוהו לקנות אותיות: 'א' "רויטער" דאָרף אַמאָל אַרײַנשרײַבען אַנאָת אין אַ ספֿר תורה אַרײַן אויך...', 'הינטיגע נייעס', 32 (ג' באדר תרצ"ה), עמ' 2.

204. רב המנונא, 'אונזער וואונש', ד"ו, 568 (כ"ט באלול תרצ"ה), עמ' 3-4 (בתרגום מיידיש).